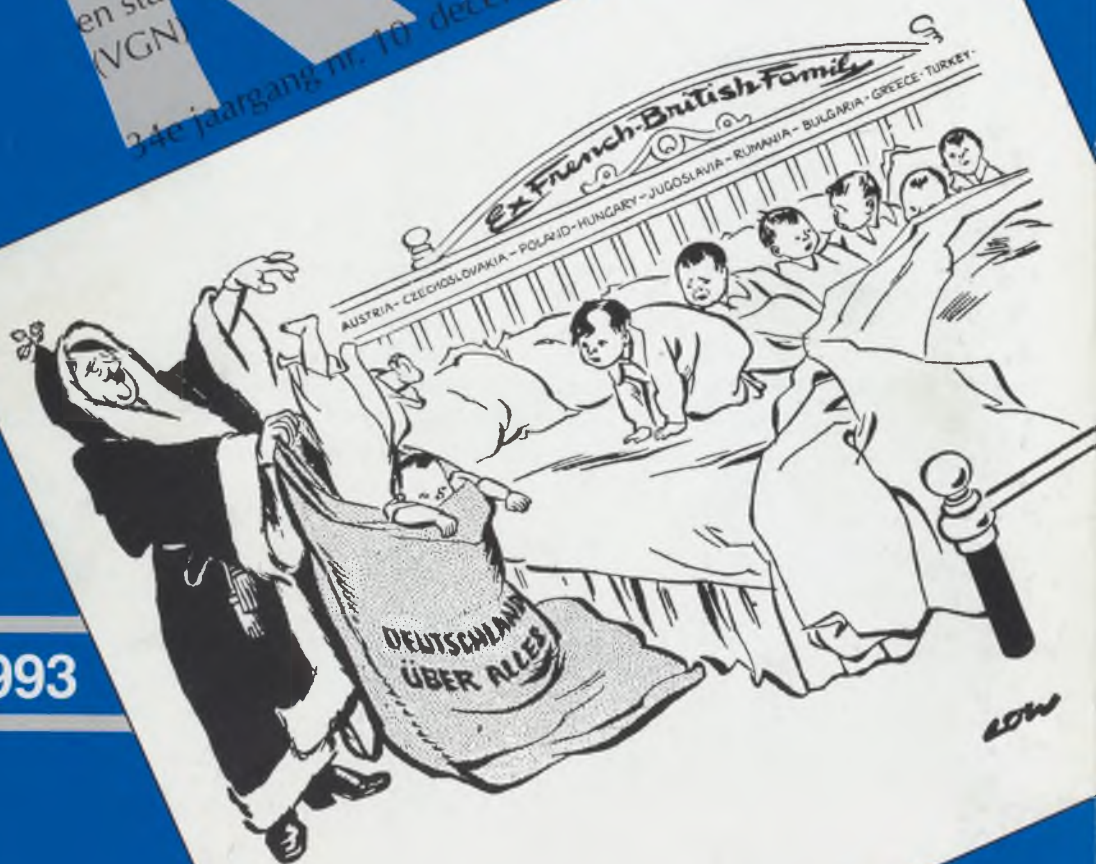

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

34e jaargang nr. 10 december

1993

met o.a. bronnen over
de Conferentie van München
en artikelen over onderzoek,
beeldvorming en periodisering
en over fouten m.b.t. WO II in schoolboeken

VGN

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Leeuw-Roord, voorzitter (externe contacten, examenbureau/CEVO, vrouwen-geschiedenis, BAVO, internationale betrekkingen).
Louise Henriettestraat 16,
2595 TH Den Haag.
Tel. 070 - 38 24 872/38 53 669.

Mw. T. Perdeck-Schimmel, vice-voorzitter (contacten met historische verenigingen, congressen, Mavo/Vbo), Timorstraat 27,
3818 CK Amersfoort.
Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens, 1e secretaris (externe correspondentie, Platform VVVO, internationalisering, publiciteit), Patrijslaan 12a,
2261 ED Leidschendam.
Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, 2e secretaris (interne contacten, PABO, Hoger Onderwijs), Postbus 360,
2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, penningmeester (financiën, ledenwerving, OAC, contacten Kleio), Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen.
Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat (buitenlandse contacten, Atlantische Onderwijscommissie, Havo/Vwo, studiereizen), Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen.
Tel. 03448 - 16 86.

M. Otten (volwasseneneducatie, PR, beroepsonderwijs, Clomatica, ledenwerving), Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen.
Tel. 05750 - 42160 (privé),
05700 - 70825 (werk).

L.M.I.V. Nolet, (didacticiteiten, lerarenopleiding, nascholing), Reestraat 32, 6531 JM Nijmegen.
Tel. 080 - 550749 (privé),
080 - 459827 (werk)

VGN-fax: 070 - 38 53 669

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1994 bedragen de contributies:

1. Bij bezoldiging tot en met HOS-schaal 10 f 90,-
2. HOS-schaal 11 en hoger f105,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer in het onderwijs werkzaam zijn of zich nog bekwamen voor het leraarschap): f 75,-
4. Partnerlidmaatschap f130,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lesuren, de school en de categorie waartoe u behoort.

kleio

Het blad van de VGN, verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met katern voor leerlingen

Redactie

W.G.J. Rongen, voorzitter, Antillen 4, 3524 EZ Utrecht.
Tel. 030 - 892580

J.A. de Ruiter, Almelo.
B. Engbers, Utrecht.
I.D. Verkuil, Hilversum
H.J.C. Termeer, Nijmegen.
R.P. Slotboom, Utrecht.
J.L.G. van Oudheusden, Waalwijk.

Mw. C.L. Peucker-Martin, Zeist.

Secretariaat: J.A. de Ruiter, Parkweg 5, 7602 JC Almelo.
Tel. 05490 - 60 987.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Voor 1994 kost een abonnement:
Binnenland f 90,-
Buitenland, binnen Europa f120,-
Buitenland, buiten Europa (luchtpost) f130,-
Losse nummers f9.50

Informatie over het leerlingenmateriaal in de serie Kleio-Didactica en andere uitgaven van de VGN vindt u in de Kleio-krant achter in het blad. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden.

Prijzen:
1 pagina f410,-
1/2 pagina f325,-
1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

Informationen

zur politischen Bildung 233

Die Teilung Deutschlands
1955 bis zur Einheit

Informationen

zur politischen Bildung 232

Die Teilung Deutschlands
1945-1955

Het tijdschrift uit de serie 'Informationen zur politischen Bildung' bij KLEIO 9 wordt u gratis aangeboden door het Goethe-Institut in Amsterdam.

Het maakt deel uit van een serie van zes waarin de periode na de Tweede Wereldoorlog in Duitsland aan de orde komt. U zult er veel zaken in tegenkomen, die ook een plaats hebben in de stofomschrijving van 'De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland 1871-1990'. Verder zijn een uitgebreide literatuurlijst en lessuggesties opgenomen.

Titels:

- 'Die Teilung Deutschlands 1945-1955' (nr. 232)
- 'Die Teilung Deutschlands 1955 bis zur Einheit' (nr. 233)
- 'Die Entstehung der Bundesrepublik Deutschland' (nr. 224)
- 'Die Bundesrepublik Deutschland 1949-1955' (nr. 168), 1955-1966 (nr.176) en 1966-1974 (nr.191)

U kunt de ontbrekende exemplaren bestellen door f9,- over te maken op postgiro 1354516 t.n.v. C. Bogaerts-Stoopman te IJsselstein. Geeft u bij uw overschrijving aan welk nummer u al heeft!!! Ook het hele pakket is verkrijgbaar, gireer daarvoor f12,50.

'Waarheyt'

'Historia'

De Conferentie van München heeft tot heel wat commentaar geleid, ook van politieke tekenaars. In het bronnenkatern in dit nummer van KLEIO zijn er een aantal afgedrukt. Op de omslag: een cartoon van David Low. Kerstman Hitler zegt: 'Het wordt een vredige kerst voor Europa'.

In dit nummer:

4 De nieuwe middeleeuwen. Over de kwaliteit van de geschiedenismethoden voor het voortgezet onderwijs - M. Croes

Krantieberichten over allerlei fouten in geschiedenismethoden waar het gaat over de Tweede Wereldoorlog neem je al vlug met een korreltje zout. Dat dat niet terecht is, laat Marnix Croes zien. Hij inventariseerde voor de Stichting 4 en 5 mei vergissingen, simplificaties en mythes.

8 Vorm geven aan het beeld van het verleden. De structuurbegrippen verklaard (3) - A. Wilschut

In het derde artikel over de geschiedfilosofische basis van de structuurbegrippen gaat Arie Wilschut in op de samenhang van onderzoek en beeldvorming. Een historicus maakt een keuze uit de bronnen en brengt scheidslijnen aan en causaliteit. Hij construeert om een beeld te vormen. Een goed voorbeeld daarvan is Dr. L. de Jong met zijn *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.

14 Bij bronnenkatern 4 'De Conferentie van München' - M. Kropman

Maarten Kropman bracht een groot aantal bronnen met betrekking tot de Conferentie van München bijeen en bewerkte ze tot een computerprogramma waarmee leerlingen kunnen oefenen in het plaatsen van bronnen naar herkomst en tijd.

Bronnen en chronologie vindt u in het katern; een floppy met het computerprogramma is te bestellen.

Bronnenkatern 4 'De Conferentie van München'

15 Geschiedenis met een menselijk gezicht. Boek van de maand - J. van Oudheusden

Bespreking van:

Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850*. Een historisch-antropologisch perspectief (Meppel/Sittard 1992).

En verder

18 In 't kort en recensies

24 Kleiokrant

De nieuwe middeleeuwen

Marnix Croes

**'Geschiedenisboeken over de Tweede Wereldoorlog onjuist'!!!
Dat bericht heeft waarschijnlijk de totale Nederlandse pers gehaald.**

**U heeft het vast gelezen, onze geschiedenismethoden
stikken van de fouten.**

**De basis van dat bericht was een onderzoek in opdracht van de
Stichting 4 en 5 mei, dat de auteur van dit artikel verrichtte in het kader
van zijn stage tijdens zijn studie Politieke Wetenschappen.**

**Met genoeg bieden wij u deze achtergrondinformatie bij de krant ...
en somber ... Marnix Croes blijkt het gelijk aardig op zijn hand te hebben.**

"Ze hebben achteloos bepaalde dingen vernietigd en andere dingen, even toevallig, op een rommelige manier bewaard. Ze hebben essentiële manuscripten zorgvuldig geconserveerd. Ze hebben prachtige gedichten uitgekraasd om er raadseltjes of gebeden voor in de plaats te schrijven. Ze hebben de gewijde teksten vervalst door er passages aan toe te voegen, en op al die manieren hebben ze hun 'eigen' boeken geschreven."

Zo beschrijft Umberto Eco in *De alledaagse onwerkelijkheid* hoe middeleeuwse kloosterlingen omgingen met de materiële resten van een voorbijgevoerde cultuur.¹ De kloosters waren toen de bewaarplaatsen van de kennis en cultuur uit de Oudheid, als lichtpuntjes in de inktzwarte, barbaarse duisternis van de middeleeuwen. De monniken besteedden er een groot deel van de tijd aan het kopiëren van de originele teksten. Tijdens dit overschrijven werd, soms onbewust, de inhoud ervan veranderd. Maar in de kloosters werd niet alleen kennis bewaard, er werd ook kennis overgedragen. Langzamerhand ontwikkelde zich vanuit deze kloosters het stelsel dat wij onderwijs noemen.

De wortels van de oorsprong die het onderwijs in zich draagt, zijn tot de dag van vandaag eenvoudig terug te vinden voor degene die ze zoekt.

In opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei heb ik gezocht.

Het Nationaal Comité is verantwoordelijk voor de organisatie van de nationale herdenking en viering op 4 en 5 mei. Daarnaast

heeft het een coördinerende taak op het terrein van de jeugdvoorlichting met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. Uitgaande van deze coördinerende taak wenste het Comité een inventarisatie op inhoud van de materialen die handelen over de Tweede Wereldoorlog en voorhanden zijn in het basis- en voortgezet onderwijs en het jeugd- en jongerenwerk.

Als een eerste stap in dit onderzoek heb ik de gangbare geschiedenisboekjes voor het voortgezet onderwijs geïnventariseerd. Alleen de recent verschenen methoden zijn niet meegenomen.

Het onderzoek werd afgesloten in april 1993.

Tijdens mijn onderzoek bleek al spoedig dat de meeste methodenschrijvers een sterke neiging vertonen zich te gedragen als de hierboven beschreven middeleeuwen: ze maken erg veel fouten. Dit geldt voor alle onderwijsniveau's en zowel voor de onderbouw als de bovenbouw.

Wat voor fouten worden er gemaakt? Er zijn drie soorten: de 'vergissingen', de te grove simplificaties en de mythes.

Vergissingen

De 'vergissingen' vormen samen de grootste en meest voorkomende categorie missers. Het gaat hier om duidelijke fouten die waarschijnlijk te wijten zijn aan een slechte eindredactie en tekstcontrole. Een groot aandeel in deze categorie hebben de dateringsfouten. Ik zal een aantal voorbeelden geven.

kleio

nummer 10/93
pagina's 4 en 5

Geschiedenisboeken staan vol fouten

Op 1 mei 1945, om kwart over elf 's avonds, maakte de *BBC Home Service* de dood van Hitler bekend. Het Duitse volk werd voorgelooden dat hij was omgekomen in de strijd om Berlijn. In werkelijkheid pleegde hij een dag eerder, op 30 april, zelfmoord.

Bijna vijftig jaar later blijken sommige scholieren ook onware dingen te leren. In *Kijk op de tijd*, een geschiedismethode voor mavo-scholieren, staat dat de Führer in mei 1945 alsnog 'de moed opgeeft'. In een andere methode geven de Duitsers zich al over op 4 april. Er gebeuren meer gekke dingen in de Tweede Wereldoorlog. Zo schrijft *Vragen aan de geschiedenis* (mavo 3) dat na

de conferentie van München Hitler heel Tsjecho-Slowakije in bezit nam, terwijl alleen Tsjechië werd bezet.

De 33 geschiedismethodes die politicologiestudent M. Croes van de Universiteit van Amsterdam onderzocht, wemelen van de foutieve data en plaatsen. En ook mythevorming ontbreekt niet: in een havo-vwo-boek wordt gesteld dat de Nederlanders goed stand hielden bij de Grebbe-linie.

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei, dat opdracht gaf om te inventariseren hoe de jeugd wordt voorgelicht over de oorlog, noemt de ontdekking 'zorgwekkend'.

Mirjam Schötteldreier

"Op 4 januari 1944 landde een groot geallieerd leger in Normandië."² Dit was op 6 juni 1944.

"Op 4 april gaven de Duitse legers in ons land zich over."³ Dit was natuurlijk op 5 mei 1945.

"De familie Rosenbaum werd in 1940 weggevoerd naar een concentratiekamp bij het Poolse dorpje Auschwitz."⁴ Ook dit klopt niet. Pas in de loop van 1942 werden joden op transport naar Auschwitz gesteld.

"In mei 1945 gaf Hitler de moed op."⁵ Een evidente fout, hij pleegde namelijk op 30 april zelfmoord.

Naast dit soort fouten in de datering worden soortgelijke fouten of verwisselingen gemaakt in plaats- en landennamen. *Merlijn 3 MAVO* laat bijvoorbeeld het zogenaamd op 1000 kilometer afstand van Tokio liggende Hirosjima door de Amerikanen veroveren en als luchtmachtbasis dienen om Japan te bombarderen.⁶ Bedoeld is hier natuurlijk niet Hirosjima, deze stad werd ge-atoombombardeerd, maar Iwo Jima. Deze verwisseling komt gelukkig maar één keer voor. De vermeende oorlogsverklaring van de Verenigde Staten aan Hitler-Duitsland en Italië wordt daarentegen ook door veel andere methoden vermeld. De as-mogendheden verklaarden de Verenigde Staten echter de oorlog, en niet andersom.

Een aparte vermelding in dit verband verdienen de vele overzichtskaartjes die de methoden rijk zijn. Niet alleen bevatten deze kaartjes vaak erg veel fouten, in enkele gevallen staat de in de tekst gegeven informatie lijnrecht tegenover de informatie op de bijbehorende kaartjes. Dit laatste is bijvoorbeeld bij *Kijk op de tijd 3 HAVO* het geval.⁷ In de tekst worden Bulgarije, Hongarije en Roemenië 'bondgenoten' van Duitsland genoemd. Op de kaart vallen ze echter niet in de ook hier aanwezige categorie 'bondge-

noten', maar worden ze weergegeven als 'landen die Duitsland welgevallig waren.'

Grove simplificaties

Een andere categorie onjuistheden vormen de te grove simplificaties. Nu ontkomen de geschiedismethoden natuurlijk niet aan simplificeren, er is nu eenmaal een beperkt aantal pagina's beschikbaar voor het behandelen van de Tweede Wereldoorlog.

Een aantal van de gehanteerde simplificaties doet de werkelijkheid echter zoveel geweld aan dat ze niet onopgemerkt mogen passeren. Het zijn geen volledige onjuistheden, zoals in de voornoemde categorie 'vergissingen' veelal het geval is, maar halve of onvolledige waarheden. Ik zal weer wat voorbeelden geven.

"Dat was nu de 'totale oorlog', waarover Goebbels, de Duitse minister van Propaganda gesproken had. Zo'n oorlog vroeg elke jongen en elke man voor het front, elke vrouw in de wapenindustrie en ontelbare slachtoffers onder de burgerbevolking."⁸ Nu hebben de Duitsers in tegenstelling tot de geallieerden er uit ideologische overwegingen altijd van afgezien hun vrouwen in de oorlogsindustrie in te zetten. De enkele tienduizenden die er desondanks werkzaam waren, deden dit op vrijwillige basis. Het tekort aan arbeiders dat de Duitsers mede hierdoor kregen, werd deels ondervangen door de gedwongen inzet van arbeiders uit de door hen bezette landen.

Een andere, door veel methoden gehanteerde simplificatie betreft het volgende over de vernietigingskampen:

"Zes miljoen joden ... zijn in deze 'fabrieken des doods' omgebracht."⁹ Nu is het op zich juist dat er bijna zes miljoen joden zijn vermoord. In de vernietigingskampen zijn echter niet zes miljoen maar drie miljoen joden ver-

moord. De *SS-Einsatzgruppen* schoten er in de Sovjetunie ongeveer anderhalf miljoen dood terwijl in de ghetto's door allerlei oorzaken (ziekte, ondervoeding, terreur etc.) nog eens ongeveer één miljoen omkwam.

Ook de aard van de niet-democratische regimes in het Europa van 50 jaar geleden leidt tot een te vergaande versimpeling.

"In de tijd dat Hitler in Duitsland zijn Derde Rijk opbouwde, kregen landen als Spanje, Italië, Portugal en Polen ook dergelijke regeringen."¹⁰ Afgezien van het feit dat de chronologie in dit citaat niet klopt, Italië kreeg namelijk 11 jaar eerder dan Duitsland een fascistische regering, waren de regimes in Portugal, Spanje en Polen eerder als rechts-autoritair dan fascistisch te karakteriseren.

Mythes

De derde categorie fouten, de mythes, verdient wat meer aandacht dan de voorgaande.

Het is een algemeen bekend verschijnsel dat veel mensen bij grote, moeilijk te accepteren historische gebeurtenissen behoefte hebben aan een rechtvaardiging hiervan. De interesse gaat dan niet zozeer uit naar de werkelijke toedracht, maar naar een verklaring die de eigen positie, of die van de groep waar men zich toe rekent, draaglijk maakt, heroïseert: de uitkomst was onvermijdelijk door het verraad, het bedrog, de terreur en/of andere ontoelaatbare handelingen van de Ander.

De zware last van een gedeelde (of zelfs eigen) verantwoordelijkheid voor de werkelijke toedracht van de gebeurtenissen kan met deze mythologisering worden verlicht of weggelaten.

Vooral bij het in stand houden van andere grote mythes, zoals de nationale identiteit, worden dit soort rechtvaardigingen gebruikt. Neem bijvoorbeeld de dolkstootlegende, die in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog opgeld deed: het Duitse leger zou aan het front ongeslagen zijn geweest. Duitsland verloor de oorlog omdat het thuisfront het leger verraadde door tot revolutie over te gaan en een wapenstilstand aan te vragen.

In Nederland treft men in de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog ook mythologisering aan. Met de capitulatie van het grootste deel van het Nederlandse leger op 15 mei 1940 begonnen allerlei geruchten te circuleren om de nederlaag te 'verklaren'. De grondtoon van deze geruchten was dat de Duitsers slechts met gebruikmaking van abnormale, ja misdadige strijdmethoden erin

Het bombardement op Rotterdam; meer een vergissing dan een terreuractie. Duitse tekening uit een poster, waarin het bombardement wordt verklaard als straf voor de verbondenheid met Engeland.

waren geslaagd het heldhaftige Nederland eronder te krijgen, anders was dit nooit gelukt. Desondanks was het Nederlandse leger erin geslaagd vijf dagen lang weerstand te bieden, veel langer dan de Duitsers hadden verwacht. Bovendien hadden zij hierbij zware verliezen geleden.

Hoewel dit beeld na de oorlog grondig is herzien, is deze revisie aan veel geschiednismethodenschrijvers helaas geheel of gedeeltelijk ontgaan.

Dit betreft overigens niet alleen de mythes over de Duitse inval, maar ook vooral die

over de oorzaken van de hongerwinter. Ook in deze mythes worden de Duitsers en hun optreden negatiever afgeschilderd dan zij daadwerkelijk waren. Dat is des te opmerkelijker als men bedenkt dat de methodenschrijvers voldoende historisch juiste voorbeelden van misdadig Duits optreden hadden kunnen gebruiken, bijvoorbeeld op het terrein van de jodenvervolgving of de bestrijding van het verzet.

Hoe zien deze mythes er in de methoden uit?

Ik zal eerst de aangevoerde soort behandelen en vervolgens ook aandacht besteden aan de 'verontschuldigende' mythes die het optreden van de geallieerden vergoelijken.

Een standhoudend leger

*"Ondanks het feit dat de Duitsers door zorgvuldige spionage vrij goed van de ligging en de sterkte van de Nederlandse stellingen op de hoogte waren, hielden de twee eerste verdedigingslinies [bij de Afsluitdijk en de Grebbelinie, MC] stand."*¹¹

Mensen en machten durft als enige methode te beweren dat het Nederlandse leger op de Grebbelinie standhield. Dit is echter volkomen in tegenspraak met de daadwerkelijke gebeurtenissen. De Duitsers doorbraken namelijk de Grebbelinie en kraakten daarmee de ruggengraat van het Nederlandse leger. Wat betreft het vermelden van het standhouden van de vesting Kornwerderzand aan de kop van de Afsluitdijk is *Mensen en machten* bepaald niet de enige. *Historisch perspectief* verwoordt het als volgt: *"De aanval- len op de Afsluitdijk werden echter steeds af- geslagen."*¹²

Dit komt in een heel ander daglicht te staan als men bedenkt dat Duitse grondtroepen

de stelling nooit aangevallen hebben. De commandant ter plaatse meende dit zonder omvangrijke artillerie- en luchtsteun niet te kunnen doen.

Nog wat andere voorbeelden.

*"De Duitse legerleiding zocht ... [vanwege de veronderstelde onverwacht felle weerstand van het Nederlandse leger, MC] naar een manier om het verzet snel te breken. De verovering van Nederland had immers niet langer dan één dag in beslag mogen nemen."*¹³

Ook dit klopt niet. Hoewel de Duitsers er wel rekening mee hielden dat Nederland, zoals Denemarken, op de eerste oorlogsdag zou capituleren, gingen ze uit van een vier tot vijf dagen durende veldtocht. De 'manier om het verzet te breken' zou het bombardement op Rotterdam geweest zijn. In veel methoden is dit terug te vinden.

Het bombardement van Rotterdam

*"Op 14 mei besloot de Duitse legerleiding tot een bombardement op Rotterdam om de overgave van het Nederlandse leger af te dwingen."*¹⁴

In sommige methoden wordt dit bombardement ronduit een terreurbombardement genoemd om het Nederlandse moreel te breken, andere stellen dat de stad zich reeds overgegeven had of dat de Nederlandse opperbevelhebber Winkelman reeds besloten had de capitulatie aan te bieden.

Hoe zat dit nu werkelijk?

Het bombardement op Rotterdam, een van de toegangspoorten tot de Vesting Holland, was in de eerste plaats een militair bombardement op een verdedigde stad. Nederland

streed toen nog door, opperbevelhebber Winkelman meende dat een capitulatie op dat moment nog niet noodzakelijk was. Zowel de Duitse grondtroepen bij Rotterdam als het hoofd van de Luftwaffe H. Göring wilden een bombardement op de stad. De eersten als ondersteuning van de grondaanval, de tweede om de capitulatie van Nederland te bespoedigen omdat een vriend van hem deel uitmaakte van de ingesloten luchtlandings-troepen bij Den Haag.

Welke impuls uiteindelijk het belangrijkste is geweest, is niet meer te achterhalen. In ieder geval werd het bombardement vlak voordat het zou plaatsvinden afgelast omdat inmiddels onderhandelingen aangeknoopt waren die tot de overgave van de stad hadden kunnen leiden.

Omdat er geen radiocontact met de vliegtuigen opgenomen kon worden, werden vuurpijlen afgeschoten om ze te waarschuwen. Eén van de twee aanvallende Duitse eskaders zag deze vuurpijlen helaas niet en wierp zijn bommen op de stad.

Slechts enkele methoden geven deze toedracht juist weer. Helemaal bont maakt *De twintigste eeuw* het: "Omdat de aanval op Nederland een onderdeel vormde van een offensief tegen West-Europa, was het voor de Duitsers van groot belang de strijd hier snel te beëindigen. Op 14 mei werd daarom een terreurbombardement op Rotterdam uitgevoerd. Zeer waarschijnlijk was die luchtaanval geen misverstand, zoals nogal eens gesuggereerd is, maar een bewuste actie om de Nederlandse tegenstand te breken."¹⁵

Klaarblijkelijk zijn de auteurs bekend met de moderne literatuur over de aanval op Rotterdam maar vormt deze informatie voor hen geen reden hun mening te herzien.

De hongerwinter

Zoals al eerder opgemerkt bestaat er ook over de oorzaken van de hongerwinter een mythe. Die is terug te vinden in de methoden.

Veel methoden suggereren of stellen onomwonden dat een Duitse voedselblokkade hier de oorzaak van was.

"De Duitsers verboden ... [als reactie op de spoorwegstaking, MC] alle voedselvervoer in Nederland. Het gevolg was de hongerwinter van 1944-1945."¹⁶

De Duitsers verboden dit transport echter alleen gedurende de periode 27 september tot 8 november 1944. De honger deed zich pas goed voelen toen de Duitse blokkade alweer opgeheven was. De belangrijkste oor-

zaak van de hongerwinter was daarom de spoorwegstaking zelf, omdat voedsel niet naar het westen van het land vervoerd kon worden.

Mythe als verontschuldiging

Afgezien van de hierboven behandelde soort mythologiserings die het lot van Nederland en de Nederlanders draaglijk moet maken door de Duitsers in een extra kwaad daglicht te stellen, komt in veel methoden een tweede soort mythes voor. Deze 'verontschuldigende' mythes geven een rechtvaardiging voor het optreden of juist het nalaten hiervan door de geallieerden.

De meest voorkomende betreft het militair inactief blijven van de geallieerden na de oorlogsverklaring van 3 september 1939 aan Duitsland. "De Franse legerleiding ... beschikte niet over de grote aantallen tanks en vliegtuigen die nodig waren om Duitsland aan te vallen."¹⁷

Dit verhaal moet naar het rijk der fabelen worden verwezen. De Fransen (én de Engelsen) lieten de kans liggen om Duitsland binnen te vallen, het Ruhrgebied te bezetten en de oorlog snel te beslissen. Het grootste deel van het Duitse leger bevond zich, evenals de Luftwaffe, op dat moment namelijk in Polen. Aan de Duits-Franse grens stonden daarom maar weinig Duitse eenheden die ook nog slecht bewapend en getraind waren. Daar komt nog bij dat de Duitse munitiereserves na de Poolse veldtocht zo klein geworden waren, dat een verbruik als tijdens die veldtocht slechts enkele weken vol te houden zou zijn geweest.

Onvoldoende

Voor wat betreft de paragrafen over de Tweede Wereldoorlog verdienen bijna alle geschiedenismethoden voor het voortgezet onderwijs een flinke onvoldoende. Alleen de delen van *Sprekend verleden* onderscheiden zich hier gunstig door het geringe aantal fouten en de relatieve onbeduidendheid ervan.¹⁸ Voor de andere methoden moet geveesd worden dat de werkwijze waarmee de auteurs de tekstdelen over de Tweede Wereldoorlog hebben samengesteld zich in weinig onderscheidt van de werkwijze voor de rest van de boeken.

Het is weliswaar misschien iets te voorbarig om daarmee vrijwel alle methoden voor het voortgezet geschiedenisonderwijs te diskwalificeren, maar het zou op zijn minst gepast

zijn ze in hun totaliteit door deskundigen aan een inhoudelijk onderzoek te laten onderwerpen. Dit onderzoek zal uit moeten wijzen of we in de voetsporen kunnen treden van de middeleeuwen. Ondanks het feit dat zij de geërfde kennis uit de Oudheid zo slordig behandelde, bleef er voldoende van over om tegen het einde van de middeleeuwen een Renaissance mogelijk te maken.

Zal het onderwijs met het huidige methodenbestand hier eveneens toe in staat zijn, of rest ons slechts de duisternis van de nieuwe middeleeuwen?

Noten

1. Umberto Eco, 'De kloosters', in: *De alledaagse onwerkelijkheid. Essays* (Amsterdam 1986) 97-98.
2. B. Boivin en K. Torremans, *Toegang 2 Geschiedenis* (Wolters-Noordhoff, Groningen 1991¹) 37.
3. L. Hildingson e.a., *Levende geschiedenis. Deel 3* (Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1987¹) 430.
4. J. Surber (red.), *Chronoscoop 2* (Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1986¹) 85.
5. H. Ulrich (red.), *Kijk op de Tijd. Leerlingenboek 3 HAVO* (Malmberg, Den Bosch 1986²) 94.
6. J. Aarts en J. van Tienen (red.), *Merlijn. 3M* (SMD, Leiden 1985¹) 161.
7. Zie noot 4.
8. R. Donk, A. van Hooff e.a., *Vragen aan de geschiedenis 3VH* (Wolters-Noordhoff, Groningen 1992²) 169.
9. J. Knigge, *Historisch perspectief. Boek 1* (De Vuurbaak, Barneveld 1990³) 273.
10. P. Bas, R. Donk e.a., *Vragen aan de geschiedenis 3M* (Wolters-Noordhoff, Groningen 1986¹) 119.
11. A. Adang en F. Vercauteren, *Mensen en machten. Examenboek geschiedenis HAVO/VWO* (Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1992³) 283.
12. J. Knigge, *Historisch perspectief. Boek 2* (De Vuurbaak, Barneveld 1991³) 11.
13. M. Hoogstraten, R. Kingma e.a., *Op weg naar 2000. Deel 1* (Thieme, Zutphen 1986¹) 101.
14. L. Mulder en A. Doedens, *Op weg naar het heden. Voorbereiding op het eindexamen geschiedenis voor C en D niveau* (Van Walraven, Apeldoorn 1991²) 122.
15. L. Mulder en A. Doedens, *De twintigste eeuw* (Van Walraven, Apeldoorn 1991¹) 203.
16. H. van Galen Last, *Van Sarajevo tot Hiroshima* (Wolters-Noordhoff, Groningen 1972²) 147.
17. H. Ulrich (red.), *Kijk op de tijd. Leerlingenboek 3 VWO* (Malmberg, Den Bosch 1986²) 144.
18. L. Dalhuisen en P. Latour (red.), *Sprekend Verleden. Deel 3 boek 1* (Nijgh en Van Ditmar Educatief, Den Haag 1987) voor de bovenbouw HAVO en VWO en *Sprekend verleden. Deel 3* (Nijgh en Van Ditmar Educatief, Rijswijk 1991) voor de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs.

Vorm geven aan het beeld van het verleden

Arie Wilschut

Het onderstaande artikel is het derde uit een reeks waarin de auteur de 'structuurbegrippen' uit het nieuwe examenreglement nader toelicht vanuit de geschiedfilosofie. Het eerste en tweede deel verschenen in Kleio 7 van september 1993 en 8 van oktober 1993.

De auteur is docent geschiedenis aan de Faculteit Onderwijs en Opvoeding van de Hogeschool van Amsterdam. Hij doceert daar onder meer geschiedfilosofie.

'Waarheyd'

'Leering'

In een beschouwing met de titel *Ontstaan en achtergronden van mijn werk* beschrijft de historicus L. de Jong hoe hij heeft geworsteld met het vormgeven van zijn levenswerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.¹ Hij beschrijft hoe hij is begonnen met zich te zetten aan het doorworstelen van een enorme hoeveelheid bronnenmateriaal, vanaf de 30.000 pagina's van de Parlementaire Enquêtecommissie over het regeringsbeleid 1940-45, tot en met 'een selectie' uit het materiaal van het RIOD. Een selectie, omdat 'alles lezen' wel 200 jaar zou vergen. Een keus maken was daarom noodzakelijk:

*'Elke contemporaine historicus moet een keus doen. Men moet zich dat concreet voorstellen. Aan stukken over de NSB, een heel belangrijk onderwerp, heeft 'Oorlogsdocumentatie' meer dan 100 strekkende meter aan archiefmateriaal verzameld. Het doorwerken van al die stukken, ongetrekt nog de 150.000 dossiers van individuele NSB-ers, zou misschien wel enkele jaren in beslag nemen. Het is echter maar één aspect van de vijftig à zestig waarmee ik mij bezig moest houden.'*²

Men leest als het ware tussen de regels door dat De Jong - als hij gekund had - liever wel 'alles' had willen benutten als bron; alleen de fysieke onmogelijkheid daarvan gebruikt hij als argument voor het hanteren van een 'selectie'. Dit beantwoordt aan een klassieke opvatting over het historisch bedrijf: de historicus bestudeert eerst 'de bronnen', alle bronnen die voor zijn onderwerp van belang

zijn. Hij stelt feiten (liever nog: 'de feiten') vast. Vervolgens vat hij alles samen in een produkt: een boek, of een artikel.

Gaat het echt zo, of toch anders?

Onderzoek en beeldvorming

Het werk aan de 21-delige TV-serie 'De Bezetting', zo schrijft De Jong, heeft hij als 'een zegen' ervaren: *'Het is die serie geweest die als het ware structuur heeft gebracht in mijn onderzoek en die mij genoopt heeft me te beperken.'*³

Blijkbaar werd het toewerken naar een produkt toch ook richtinggevend bij zijn onderzoek.

Deze samenhang tussen onderzoek en beeldvorming is treffend beschreven door Carr: *'... reading and writing go on simultaneously. The writing is added to, subtracted from, reshaped, cancelled, as I go on reading. The reading is guided and directed and made fruitful by the writing: the more I write, the more I know what I am looking for, the better I understand the significance and relevance of what I find. (...) ...input' and 'output' go on simultaneously and are, in practice, parts of a single process. If you try to separate them, or give one priority over the other, you fall into one of two heresies. Either you write scissors-and-paste history without meaning or significance; or you write propaganda or historical*

kleio

nummer 10/93
pagina's 8 en 9

*fiction, and merely use facts of the past to embroider a kind of writing which has nothing to do with history.*⁴

Als men voorrang geeft aan onderzoek en vaststellen van 'de feiten' krijgt men, aldus Carr, de door Collingwood aan de kaak gestelde 'knip-en-plakwerk'-geschiedenis (zie mijn vorige artikel), terwijl een eenzijdige nadruk op de vormgeving van het eindprodukt een propagandistisch of fictief verhaal oplevert, omdat dan alleen die feiten worden geselecteerd die iemand 'goed uitkomen', alleen die bronnen geraadpleegd die goed aansluiten bij een vooringenomen opvatting.

Aspecten van één geheel

De door Carr geschilderde gelijktijdigheid van en samenhang tussen beide activiteiten is een goede weergave van wat een historicus in de praktijk doet, maar lost het probleem op theoretisch niveau m.i. toch niet geheel bevredigend op. De historicus zal immers voortdurend moeten beslissen of, en op welke manier, hij van een bepaalde bron, van een

bepaald (door hem of door een ander) vastgesteld feit, gebruik zal maken. Die bronnen en feiten zelf kunnen dat niet voor hem doen.

Een mooi voorbeeld hiervan trof ik aan in een andere beschouwing van De Jong over het Nederlandse verzet tijdens de Duitse bezetting. De Jong begint die beschouwing met het noemen van 'fundamentele feiten': een dichtbevolkt land, een klein en vlak land, een land met goede verbindingen en infrastructuur, een land met een Noordzeekust onder scherpe Duitse controle, waaroverheen bovendien voortdurend geallieerde bommenwerpers op weg naar Duitsland passeerden en waar dus belangrijke Duitse luchtafweer was opgesteld.

Deze feiten worden natuurlijk niet 'zomaar' genoemd. Ze worden aangevoerd om te verklaren waarom het verzet in Nederland verhoudingsgewijs weinig bereikte en misschien zelfs om te beweren dat het - gezien deze extra moeilijke omstandigheden - juist voor de Nederlanders pleit dat er toch nog enkelen in verzet kwamen, ook al waren dat er maar weinig. De Jong besluit namelijk met:

*'Heldenvolken bestaan niet. Laat ons, Nederlanders, tevreden zijn met het feit dat er onder ons tienduizenden gewone mensen zijn geweest, mannen en vrouwen, die de ziel van de natie hebben gered.'*⁵

Het historisch onderzoek aan de ene kant en het vormgeven van het eindprodukt (beeldvorming) aan de andere kant zijn twee duidelijk te onderscheiden componenten van het werk van de historicus, maar zij vertonen ook samenhang, zij zijn aspecten van één geheel. Op grond van dit laatste zou men ervoor kunnen pleiten het onderscheid tussen onderzoek en beeldvorming geheel te laten vervallen.

Ik heb in mijn eerste artikel in deze reeks wel een onderscheid aangebracht en op grond daarvan de 'structuurbegrippen' in categorieën verdeeld. Ik heb dat gedaan omdat dit de analyse van het werk van de historicus vergemakkelijkt en verheldert. De overweging dat 'alles met alles samenhangt' heeft nog niet in te houden dat analytische categorieën niet kunnen worden gehanteerd. Zo zal iedere historicus instemmen met de constatering dat politieke, economische, sociale, etcetera, elementen zodanig samenhangen, dat zij eigenlijk niet te scheiden zijn. Niettemin kan het zelfstandig beoefenen van economische en sociale geschiedenis verhelderend werken voor ons inzicht in het verleden.

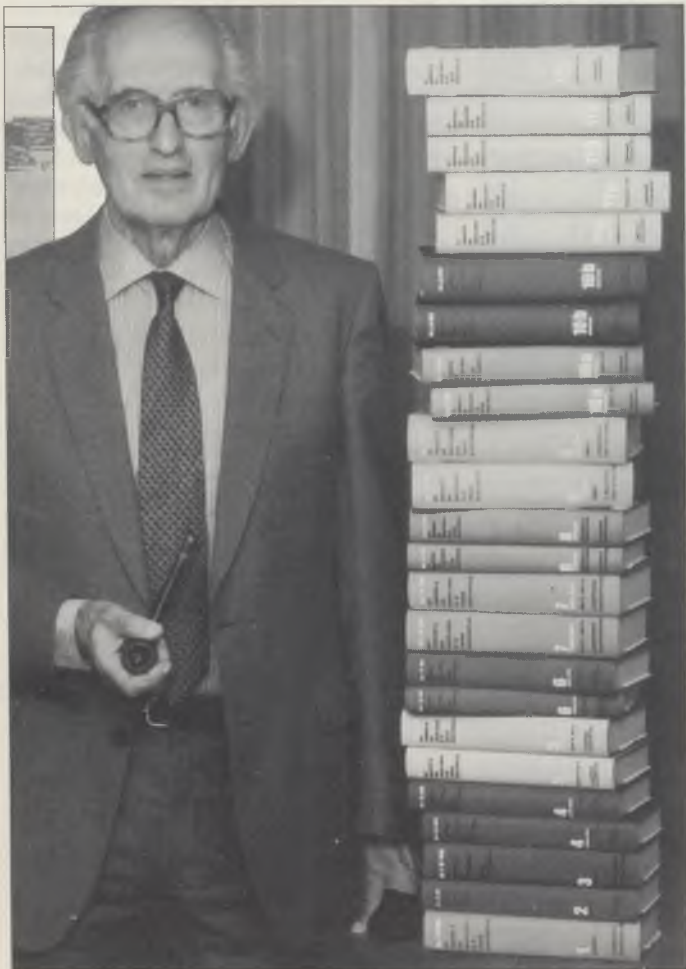
Op grond van dergelijke overwegingen kan men zeggen dat het ons inzicht in het werk van de historicus verheldert als wij onderzoek onderscheiden van beeldvorming. Dit artikel is verder geheel gewijd aan beeldvorming.

Vormgevingsbeslissingen

Bij het werken aan het eindprodukt moet een historicus een aantal beslissingen nemen die de vormgeving ervan bepalen. In het geval van De Jong dwong het werk aan de TV-serie 'De Bezetting' hem blijkbaar voor het eerst tot dergelijke beslissingen. Hij moest vaststellen hoeveel programma's hij zou maken en hoe de inhoud daarvan over zijn onderzoeksterrein zou worden verdeeld. Dergelijke beslissingen moest hij ook nemen bij het schrijven van zijn serie boeken.

Laten wij als voorbeeld eens bekijken hoe die serie in elkaar zit:

Deel 1 gaat over Nederland vóór 1939 ('Voorspel'), deel 2 over de neutraliteitsperiode (september 1939 tot mei 1940), en deel 3 over de Duitse inval (Mei '40'). Dan komen vier delen over de jaren 1940-1944 (deel 4 t/m

*De historicus
L. de Jong.*

Periodisering in de Middeleeuwen. De boom van Nebukadnezar met zeven takken, de zeven tijdperken.

kleio

nummer 10/93
pagina's 10 en 11

7, elk een sub-periode bestrijkend). Het 8e deel behandelt het onderwerp 'Gevangenen en gedeporteerden', het 9e 'Londen', en het 10e tenslotte 'Het laatste jaar' (juni 1944-mei 1945). Daarna volgen nog een 11e deel over Nederlands-Indië en een 12e deel onder de titel 'Epiloog'.

Welke beslissingen moet de historicus nemen? In de eerste plaats moet hij zijn onderwerp afbakenen met een begin en een einde. Wat aan het 'begin' voorafgaat is dan 'voorgeschiedenis', en wat erna volgt kan in de vorm van een 'epiloog' worden gegoten. Het afbakenen van een begin en een einde is een 'ingreep' van de historicus: het werkelijke verloop van de gebeurtenissen in het verleden kent geen begin of einde, maar vormt een continu proces. Maar de historicus pe-

riodiseert.

Vervolgens moet hij zijn werk indelen, bijvoorbeeld door verder te periodiseren in sub-perioden, of door in te delen in sub-thema's. De Jong heeft beide gedaan. Blijkbaar vond hij het nodig een apart deel te wijden aan 'Gevangenen en gedeporteerden', en meende hij de geschiedenis van 'Londen' apart naast die van het bezette gebied te moeten behandelen, evenals die van Nederlands-Indië. De sub-perioden die een historicus kiest, hebben vrijwel altijd te maken met de mate waarin naar zijn inzicht sprake was van continuïteit of verandering. Zo brengt het derde deel, geheel gewijd aan een periode van vijf dagen in mei 1940, een scheiding aan tussen de periode daarvoor en daarna. De plaatsing van de thematische delen 8 en 9 maakt duidelijk dat De Jong de periode mei 1940-juni 1944 min of meer als één geheel opvat, te onderscheiden van 'het laatste jaar'.

Het aanbrengen van scheidslijnen tussen periodes en het signaleren van verandering en continuïteit zijn beslissend voor de beeldvorming omtrent het verleden.

Daarnaast moet de historicus nog een ander soort beslissingen nemen. Hij moet besluiten welke gebeurtenissen en verschijnselen hij zal opvatten als oorzaken voor andere. Dat is nodig omdat de historicus niet alleen wil beschrijven, maar ook verklaren. Bij het zoeken naar verklaringen wordt bijna altijd gezocht naar oorzaken voor bepaalde veranderingen, of verklaringen voor een grote mate van continuïteit. Er is dus een nauw verband tussen de 'structuurbegrippen' (dis)continuïteit en causaliteit.

Periodisering

Problemen van periodisering kunnen worden bestempeld als behorend tot 'de meest fundamentele vraagstellingen binnen de geschiedbeoefening'⁶. Fundamenteel, omdat perioden in het werkelijke verloop van gebeurtenissen eigenlijk niet bestaan: er is alleen een continu proces. Achteraf besluiten historici een bepaalde periode op te vatten als 'Middeleeuwen' of 'pre-industrieel' of iets dergelijks. Maar als dat niet beantwoordt aan iets reëels, moet er dan wel geperiodiseerd worden?

In een lezenswaardig artikel over dit onderwerp maakt Ebels-Hoving onder andere onderscheid tussen periodisering op het eigen micro-niveau van de historicus en algemene periodisering op macro-niveau.⁷ Met het eerste bedoelt zij dat een historicus zijn on-

derwerp moet afbakenen en indelen en het moet plaatsnemen in de tijd met gebruikmaking van bepaalde data. Dat moet en heeft nut, omdat zijn werk anders voor de lezer onbegrijpelijk wordt. De periodisering die zo tot stand komen maken geen aanspraak op algemene geldigheid, maar dienen alleen om het werk van de betreffende historicus te structureren.

Met het tweede bedoelt zij het onderscheiden van algemene periodes, waarover 'iedereen' het eens is, zoals bijvoorbeeld Oudheid en Middeleeuwen. Daarmee is het aanzienlijk problematischer. Zo worden er bijvoorbeeld al zeer lang debatten gevoerd over het 'begin' en het 'eind' van de Middeleeuwen, en zelfs over de vraag of het überhaupt zinnig is om van 'Middeleeuwen' te spreken. Een belangrijke wending kan immers omstreeks het jaar 1000 worden geconstateerd (de 'take-off' van de Middeleeuwen), waarna een ontwikkeling werd ingezet naar een agrarisch-urban samenleving die tot omstreeks 1800 zou voortduren (de 'lange Middeleeuwen' van Duby).

Volgens Ebels-Hoving heeft het bestuderen van dit soort periodiseringsproblemen vooral een didactisch nut. Zij illustreert dat aan de hand van het voorbeeld van het begin van de Middeleeuwen:

*'Is men van mening dat die Middeleeuwen als periode één overwegend kenmerk dragen, en ziet men dat bijvoorbeeld in het geïnstitutionaliseerde Christendom, dan ligt het voor de hand die Middeleeuwen te laten beginnen met een 'christelijk' jaartal, dus bijvoorbeeld een uit de regering van Constantijn, 313 of 325. Ziet men die Middeleeuwen als het ware negatief, dus als vervalperiode na de pracht van het Romeinse imperium, en vindt men dan ook nog dat dit door de Germanen veroorzaakt werd, dan zal de keuze op een 'invalsjaar' vallen, een uit de vijfde eeuw. Verkiest men de Arabieren als boosdoeners boven de Germanen, dan zal men rond 700 uitkomen...'*⁸

Met deze passage illustreert zij treffend het interpretatief karakter van het onderscheiden van perioden. Perioden bestaan niet, en hebben niet bestaan, maar worden door historici als zodanig onderscheiden om vorm te geven aan hun beeld van het verleden. Die vorm, waarbij veranderingen en continuïteit worden onderscheiden en verklaringen worden gezocht, heeft alles te maken met periodisering, die dan ook beslist niet 'gegeven', 'neutraal' of 'feitelijk' is.

Een aardige vraag die Ebels-Hoving hierbij aan de orde stelt is waarom historici alles

graag in drieën verdelen (opkomst/bloei/ondergang, vroege/hoge/late Middeleeuwen, Oudheid/Middeleeuwen/Nieuwe Tijd) en misschien juist daarom ook zo hardnekkig vasthouden aan 'een concept dat intussen al zo'n vijf eeuwen oud, en allang vernietigend bestreden is: Oudheid, Middeleeuwen, Nieuwe Tijd.'⁹

Continuïteit en verandering

Sommige gebeurtenissen maken op tijdgenoten die ze meemaken zo'n diepe indruk, dat ze geneigd zijn ze als een 'breuk' te ervaren. Zo zijn de begrippen 'vooorlogs' en 'naoorlogs', vooral voor de generatie die de Tweede Wereldoorlog bewust heeft meegemaakt, diep verankerd in het tijdsbesef. Iets dergelijks zal gegolden hebben voor tijdgenoten van de Slag bij Waterloo, van de Russische revolutie, en voor Augustinus, die zijn *De Civitate Dei* schreef naar aanleiding van het vernietigende optreden van de Vandalen in Rome in 410.¹⁰

Bij de geschiedschrijvers zijn dergelijke 'breuken' zelden onomstreden. Zo wordt sinds de jaren 70 een debat gevoerd over de vraag in hoeverre de Duitse bezetting voor Nederland als breuk moet worden opgevat. De begrippen 'vooorlogs' en 'naoorlogs' worden in dit debat nadrukkelijk gerelativeerd, bijvoorbeeld door J.C.H. Blom.¹¹ Volgens hem is er tussen de vooroorlogse en naoorlogse periode in aanzienlijke mate sprake van continuïteit: in allerlei opzicht werd na de oorlog de draad weer opgepakt en was zelfs sprake van bewust streven naar 'herstel' (eerder dan 'vernieuwing'). De chaos die het optreden van de bezetter had veroorzaakt versterkte de restauratieve krachten meer dan de vernieuwende.

Continuïteit en verandering worden op het eerste gezicht veelal opgevat als elkaars tegenpolen. Of dat juist is, is de vraag. Romein wijst daarop in een beschouwing rond het begrip 'omslag' in de geschiedenis:

'We moeten tot de conclusie komen (...) dat duur en verandering om te beginnen geen absolute, maar relatieve tegenstellingen zijn en vervolgens, dat zij op elkander zijn aangewezen als licht en schaduw: geen duur is denkbaar zonder verandering, geen verandering mogelijk zonder duur. Wat er zou wezen, wanneer er alleen maar 'duur' dan wel alleen maar 'verandering' zou zijn, is moeilijk voorstelbaar, maar zeker niet wat wij 'geschiedenis' noemen. Immers, zou er alleen maar 'duur' zijn, dan zou alles hetzelfde blijven, zoals de mammoet die in 1797 in het ijs van Siberië ontdekt werd en er nog net zo lag als hij er

*duizenden jaren geleden neergevallen was. En indien er alleen maar verandering zou zijn dan zou er steeds iets gloednieuws ontstaan zonder enig verband met het voorafgaande.'*¹²

Dat laatste is uitgesloten. Zelfs de meest radicale revolutionair die de gehele wereld op zijn kop wil zetten doet dat in relatie tot en denkend vanuit de wereld waarin hij op dat moment leeft. Die wereld leeft dus voort - al was het maar in het negatieve - ook al verandert de revolutionair alles. De opmerkingen van Romein mogen daarom klinken als het intrappen van een open deur, zij maken wel duidelijk dat verandering en continuïteit onlosmakelijk samenhangen. Welke van de twee de historicus benadrukt, hangt daarom af van de invalshoek die hij kiest, van de interpretatie van het verleden die hij wenst te presenteren.

Een belangrijk werk met betrekking tot veranderingstempo's en de relatie tussen verandering en continuïteit is het boek van de Franse historicus Braudel over de mediterrane wereld ten tijde van Filips II.¹³ Hij onderscheidt daarin drie 'lagen' met elk een eigen veranderingstempo. De eerste laag is vrijwel onbeweeglijk: het gaat daarin om de geografische omgeving en haar invloed op het menselijk bestaan. De tweede laag is die van de langzame verandering; daarin gaat het om staten en economische structuren. De derde laag bevat kort op elkaar volgende veranderingen: politieke gebeurtenissen, oorlogen, etcetera.

Braudel onderscheidt structuren, conjuncturen en evenementen. In de geschiedschrijving lag volgens hem teveel nadruk op de 'evenementiële' geschiedenis, terwijl de (volgens Braudel veelal veel fundamentele) langdurig bestaande structuren en langzaam veranderende conjuncturen relatief veel te weinig werden belicht.

Een andere manier om naar het begrippenpaar continuïteit/verandering te kijken ten slotte is de vraag naar de continue ontwikkeling. In zo'n ontwikkeling is wel sprake van veranderingen, maar deze worden opgevat als deel uitmakend van een continu proces. Zo beschrijft de socioloog Barrington Moore een continu proces, beginnend in de 16e eeuw, dat geleid heeft tot totalitaire dictatuur in Duitsland onder Hitler.¹⁴ De introductie van de democratie na 1945 beschouwt hij als een breuk, omdat die onder invloed van buitenaf tot stand kwam.

De vraag die hier gesteld wordt is die naar de lengte van een causale keten: kan men met de aaneenschakeling van oorzaken en ge-

'Historia'

volgen teruggaan tot de zestiende eeuw om zo de opkomst van Hitler in Duitsland te verklaren?

Via de vraag naar de lengte van causale ketens stappen wij over van het 'structuurbegrip' continuïteit naar dat van de causaliteit.

Causaliteit

Met het probleem van de causaliteit (oorzaken, gevolgen, historische verklaringen) heeft de geschiedfilosofie zich uitvoerig beziggehouden - dit in tegenstelling tot de problemen met betrekking tot periodisering en (dis)continuïteit. Het is onmogelijk om de neerslag van die discussies in kort bestek adequaat weer te geven. Daarom wordt hier alleen het een en ander zeer kort aangeduid.

Een eerste probleem is dat van de eisen waaraan een verklaring (of causale relatie) moet voldoen om een echt wetenschappelijke verklaring genoemd te kunnen worden. Volgens sommigen moeten verklaringen altijd gebaseerd zijn op vaste, wetmatige oorzaak-gevolg-relaties in deze vorm: als water tot 100° C wordt verhit (oorzaak), zal het altijd gaan koken (gevolg). Maar dergelijke wetmatige relaties komen in de geschiedenis zelden voor. Zo kan geen enkele historicus met zekerheid zeggen welke oorzaak of oorzaken altijd een oorlog of revolutie als gevolg hebben. Zo iets is nu eenmaal in zekere mate onvoorspelbaar.

Maar hoeveel verklaart men dan als men zegt dat bepaalde oorzaken tot een oorlog of revolutie hebben geleid, zonder daarbij zeker te weten dat 'dezelfde' oorzaken steeds tot een oorlog of revolutie zullen leiden? Zijn oorzaken dan nog wel oorzaken?

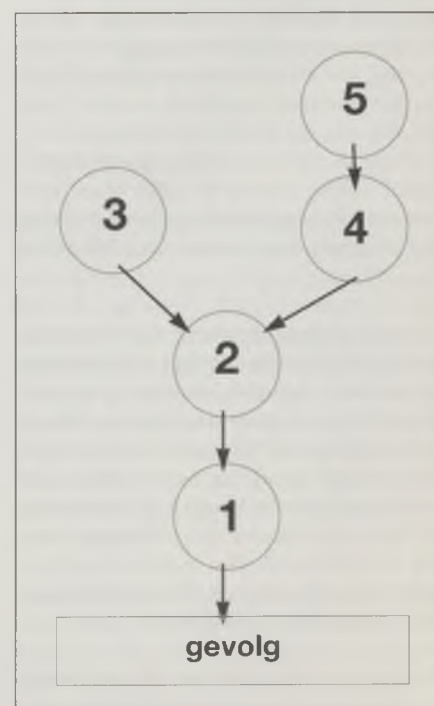
Het probleem is hierbij natuurlijk ook dat 'dezelfde' oorzaken zich nooit in precies dezelfde vorm zullen herhalen, omdat geen twee situaties in de geschiedenis exact gelijk zijn.

Bij het vaststellen van de oorzaak van een vliegcrash of een verkeersongeluk zou men aan het soort verklaringen van historici weinig hebben. Bij zulke rampen wil men de oorzaken vaststellen met het doel te voorkomen dat een dergelijk ongeluk zich weer kan voordoen. Daarbij heeft men niets aan het vaststellen van 'oorzaken' die in de toekomst misschien niet hetzelfde gevolg opleveren. Bij onzekerheid hieromtrent spreekt men dan hooguit van 'vermoedelijke oorzaken'. Natuurwetenschappelijke oorzaken (bijvoorbeeld verhitten van water met als gevolg koken) blijken dus vrij fundamenteel

te verschillen van oorzaken in de geschiedwetenschap, omdat de laatste zelden verder komen dan het niveau van 'vermoedelijke oorzaken'.

Dit probleem kan ook anders omschreven worden, en wel door onderscheid te maken tussen noodzakelijke en voldoende voorwaarden. Bij noodzakelijke voorwaarden moet men denken aan zaken die aanwezig moeten zijn om iets te laten gebeuren, maar die op zichzelf het gebeuren niet geheel kunnen verklaren. Zo is de aanwezigheid van bewapende legers een noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van een oorlog. Een voldoende voorwaarde is de aanwezigheid van legers echter niet: er kan net zo goed geen oorlog uitbreken. Een sluitende verklaring geeft men theoretisch gezien pas door het aanwijzen van voldoende voorwaarden, waarbij het gevolg niet kan uitblijven (eigenlijk hetzelfde als het signaleren van een wetmatige oorzaak-gevolg-relatie). Het zal echter duidelijk zijn dat een historicus zelden voldoende voorwaarden kan aanwijzen, en zich daarom beperkt tot het opsommen van een zo volledig mogelijke lijst van noodzakelijke voorwaarden.

Bij dat opsommen van 'oorzaken' (noodzakelijke voorwaarden) rijst de vraag naar hun onderlinge gewicht: welke is het belangrijkste? Daarbij kunnen vaak netwerken van oorzaken worden onderscheiden. Von der Dunk geeft hiervan een voorbeeld, dat ik in bijgaand schema heb weergegeven.¹⁵

Een rijk man wordt plotseling dood aange-
troffen. Bij sectie blijkt er een grote dosis ar-
senicum in zijn lijf te zitten.

Oorzaken:

- 1 De dosis arsenicum in zijn lichaam was dodelijk.
- 2 Zijn neef had arsenicum in zijn koffie ge-
mengd.
- 3 De neef was enig erfgenaam en zat in
geldnood.
- 4 De neef was een gewetenloos heerschap.
- 5 Zijn karakter was door een harde jeugd
bedorven.

Wat nu te zeggen over het relatieve belang
van deze oorzaken? Is oorzaak 1 de belang-
rijkste omdat hij het dichtstbij in de keten
zit? Of is oorzaak 5 het meest fundamen-
teel, omdat andere oorzaken (zoals 4 en 2)
daaruit kunnen worden afgeleid? In dat geval
zou de harde jeugd van de neef als funda-
mentele oorzaak van de dood van de rijke
man moeten worden aangemerkt, wat niet
erg aannemelijk klinkt.

Het feit dat een dodelijke dosis arsenicum in
het lichaam van de rijke man was terechtge-
komen kan formeel weliswaar als voldoende
voorwaarde voor diens dood worden aan-
gemerkt, maar bevredigt de historicus toch
niet als verklaring, omdat die graag wil weten
waarom het gif in de koffie was terechtge-
komen.

In de praktijk zullen de meeste historici het
houden op een combinatie van oorzaak 3 en
4. Een arts daarentegen zou zeker oorzaak 2
als doodsoorzaak aanwijzen, terwijl een psy-
cho-analyticus misschien tóch eerder met
oorzaak 5 als meest fundamentele verkla-
ring op de proppen zou komen. Vanwaar dit
verschil?

Als oorzaken worden die zaken aangewe-
zen, die vanuit het standpunt van een be-
paalde waarnemer als ongewoon en opmer-
kelijk worden ervaren (abnormalisme).

Aanwezigheid van arsenicum in een lichaam
is voor een arts opmerkelijk. Voor historici
gaat het vaak meer om de motieven voor
menselijk handelen. Die motieven moeten
voor een historicus veelal een intrinsieke re-
latie vertonen met het doel waarop ze ge-
richt zijn. Bovendien houdt een historicus
niet van het aanduiden van relaties tussen
één oorzaak en één gevolg (monocausale re-
laties), wat waarschijnlijk weer samenhangt
met het onvermogen van historici om vol-
doende voorwaarden aan te geven.

Het abnormalisme leidt ertoe dat oorzaken
altijd relatief zijn: voor de een is iets anders
opmerkelijk dan voor de ander. Toch leidt dit
relativisme, aldus Ankersmit, niet tot ver-

minderde betrouwbaarheid van verklarin-
gen. Het enige dat eruit geconcludeerd kan
worden is dat nooit één verklaring als dé
verklaring kan worden aangewezen.¹⁶

Hoewel het relativisme inhoudt dat meer-
dere verklaringen naast elkaar kunnen wor-
den gegeven, betekent dit niet dat het be-
lang van alle aanwijsbare oorzaken ook altijd
alleen van de waarnemer afhankelijk is.

Laten wij opnieuw kijken naar het voorbeeld
van de vergiftigde rijkaard. Stel dat de neef
geen slecht karakter had gehad, maar des-
ondanks het arsenicum in de koffie had ge-
daan; dan zeggen wij dat het slechte karakter
een minder belangrijke oorzaak was dan zijn
enig erfgenaamschap en geldnood.

In het algemeen kan gezegd worden dat een
oorzaak belangrijker is dan een andere, wan-
neer een verandering in die oorzaak meer
effect heeft op het gevolg dan een verande-
ring in een andere oorzaak. Op grond van
soortgelijke redeneringen wordt de moord in
Sarajevo in 1914 gezien als 'slechts een aan-
leiding' (=minder belangrijke oorzaak) van
de Eerste Wereldoorlog, bijvoorbeeld ver-
geleken met de 'dieper liggende' oorzaak
van de nationale tegenstellingen. Een ver-
andering in de eerstgenoemde, minder be-
langrijke oorzaak (dus: het niet, of met min-
der dramatische afloop plaatsvinden van de
moordaanslag in Sarajevo) had immers het
uitbreken van de oorlog hoogstwaarschijnlijk
niet kunnen verhinderen; bij het ontbreken
van de nationale tegenstellingen was de oor-
log echter hoogstwaarschijnlijk niet ontstaan.
Helemaal zeker kunnen we hiervan echter
niet zijn; de historicus weet immers bijna
nooit voldoende voorwaarden aan te geven.
Bovendien kunnen 'kleine oorzaken' wel de-
gelijk leiden tot 'grote gevolgen'.

Tenslotte

In dit artikel heb ik een aantal begrippen
besproken die verband houden met de wijze
waarop een historicus vorm geeft aan zijn
beeld van het verleden. Daarbij moet steeds
bedacht worden dat zaken als perioden, con-
tinuïteit en verandering, of causale relaties
niet objectief in het verleden zelf hebben
bestaan, maar dat het allemaal constructies
zijn die de historicus achteraf in zijn materi-
aal aanbrengt om zijn beeld te structureren.
Het zijn onderdelen van zijn interpretatie.
Over die interpretatie als geheel, de daar-
mee verbonden problemen van objectiviteit
en de rol van waarden in de geschiedweten-
schap gaat het volgende, laatste artikel in
deze reeks.

Noten

1. L. de Jong, 'Ontstaan en achtergronden van mijn
werk', o.a. in: G. Abma e.a. (red.), *Tussen goed en
fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrij-
ving 1940-1945* (Franeker 1986), 19-29.
2. L. de Jong, a.w., 23.
3. L. de Jong, a.w., 23.
4. E.H. Carr, *What is history?* (1e dr. 1961, 7e dr.
Harmondsworth 1972), 28-29.
5. L. de Jong, 'Het Nederlandse verzet', in:
Drie voordrachten aan de Harvard Universiteit
(s-Gravenhage 1989), 33-54.
6. F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis*
(Groningen 1984), 191.
7. B. Ebels-Hoving, 'Van nut en nadeel der perio-
disering voor de geschiedenis', in: *Groniek*
nr. 103/104 (1989), 115-129.
8. Ebels-Hoving, a.w., 120-121.
9. Ebels-Hoving, a.w., 122.
10. Zie bijvoorbeeld de Memoires van de Russische
schrijver Paustovskij, waarvan het derde deel, ge-
wijd aan de revolutie, als titel heeft gekregen:
Begin van een onbekend tijdperk.
(Uitg. Arbeiderspers, Privé-domein nr. 5).
11. J.C.H. Blom, 'De tweede wereldoorlog en de Ne-
derlandse samenleving: continuïteit en verande-
ring', o.a. in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en
herstel* (Den Haag 1989), 164-183.
12. J. Romein, 'Duur en verandering in de geschie-
denis. Het probleem van de 'omslag', o.a. in:
J. Romein, *Historische lijnen en patronen* (Am-
sterdam 1976), 586-599. Citaat op 596.
13. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditer-
ranéen à l'époque de Philippe II* (1949). Zie de be-
spreking hiervan in F.R. Ankersmit, *Denken over
geschiedenis* (Groningen 1984), 229-235.
14. Barrington Moore, *The social origins of demo-
cracy and dictatorship* (Boston 1966). De kwestie
van continuïteit in de Duitse geschiedenis wordt
besproken door Chris Lorenz, *De constructie van
het verleden* (Amsterdam 1987), 170-174.
15. H.W. von der Dunk, *De organisatie van het verle-
den* (Bussum 1982), 265-266.
16. F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis*
(Groningen 1984), 164.

Uit de eerste ha methode geschied op handen wo

De conferentie van München

Tijdens de conferentie van München in september 1938 werd door de staatslieden van Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en Duitsland onderhandeld over de positie van Sudetenland. De Sowjet-Unie - bondgenoot van Frankrijk en Tsjechoslowakije - en de Tsjechen zelf waren niet uitgenodigd om deel te nemen aan de besprekingen. Resultaat van de bijeenkomst was dat Tsjechoslowakije aan Duitsland het Sudetenland afstond en dat Polen en Hongarije grenscorrecties mochten aanbrengen ten koste van Tsjechoslowakije. Na deze veranderingen garandeerden de vier landen het resterende Tsjechoslowakije territoriale onschendbaarheid.

Dit betekende dat ongeveer een derde deel van de Tsjechoslowaakse bevolking onderdaan werd van een ander land.

Op het moment dat de conferentie afgesloten werd, maakte dit het nodige enthousiasme los in Frankrijk, Engeland en Duitsland. Men dacht dat zo een oorlog in Europa voorkomen was.

Maar in maart 1939 werd de Tsjechische regering door de Duitsers onder druk gezet om aan Hitler bescherming te vragen.

Deze 'bescherming' kwam neer op de bezetting van de rest van Tsjechoslowakije.

Nu zag zelfs Chamberlain - als premier van Groot-Brittannië nam hij deel aan de Conferentie - in dat het akkoord van München de weg had geopend naar de overheersing van Europa door Hitler.

spraken een jaar de tijd gekregen had om haar bewapening op peil te brengen en te verbeteren.

Critici wijzen erop dat datzelfde argument ook voor de tegenpartij gold. Duitsland was in 1939 beter voorbereid was op oorlog dan in 1938. Bovendien was de Tsjechoslowaakse verdedigingslinie dan niet tegelijk met Sudetenland uitgeleverd aan Nazi-Duitsland.

Hitler: "Europa gaat een vredige Kerst tegemoet." (cartoon Low).

De pleitbezorgers van de uitkomst van de Conferentie van München hielden vol dat ondanks de mislukking om de vrede te bewaren, West-Europa door de af-

Chronologie

mei 1937

Vanaf mei 1937, het begin van zijn ambtsperiode, was Chamberlain van plan met Hitler - Herr Hitler, zoals hij altijd zei - onderhandelingen aan te knopen. Hij wilde daartoe nagaan wat de plannen en territoriale eisen van Hitler waren.

19 november 1937

Hij stuurde Lord Halifax op 19 november naar Hitler in Berchtesgaden om zo het proces van appeasement (verzoening; tevredenstellen) op gang te brengen.

5 november 1937

Twee weken vóór het voorgenomen bezoek vond tussen Hitler en zijn adviseurs een bespreking plaats. Aan de orde was "Lebensraum" voor Duitsland.

De uitkomst is bekend geworden onder de naam van de notulist en zijn aantekeningen: het Hossbach-protocol. Hierin schetst Hitler dat Duitslands problemen slechts door geweld zijn op te lossen. Maar wel natuurlijk pas gebruik van geweld op een tijdstip en plaats die hem uitkwamen. Hitler rekende nog vier jaar nodig te hebben voor de opbouw van leger en luchtmacht. Intussen zouden dichterbij gelegen doelen (dan het verslaan van Frankrijk of Groot-Brittannië) gerealiseerd moeten worden, namelijk de Anschluss van Oostenrijk en de inlijving van Sudetenland.

12 maart 1938

De eerste stap werd gezet in het begin van 1938. Op 12 maart vond de rommelig uitgevoerde en van een zwakke legitimatie voorziene invasie van Oostenrijk plaats, waarbij de Anschluss een feit werd. Volgend doelwit zou het nu voor driekwart omsingelde Tsjechoslowakije worden.

april 1938

In april 1938 probeerde Chamberlain een tweeledige politiek gestalte te geven: enerzijds Duitsland duidelijk te maken dat interventie door Groot-Brittannië tot de mogelijkheden behoorde indien Hitler Tsjechoslowakije zou binnenvallen, anderzijds wilde hij Benesj te verstaan geven dat Groot-Brittannië niet tussenbeiden zou komen. Zo zouden beide staten aangemoedigd worden om aan de onderhandelings-tafel plaats te nemen.

Tsjechoslowakije vormde op dat moment een stabiele democratische staat. Eduard Benesj - die in 1937 de grondlegger van Tsjechoslowakije Masaryk opvolgde - was een internationaal zwaargewicht. Sinds oktober 1918 vormde de Tsjechoslowaakse staat een geheel waarbinnen behalve Tsjechen, Slowaken en drie miljoen Duitssprekenden, ook nog 700.000 Hongaren en 60.000 Polen woonden. Het land kende een modern leger en een uitgewerkt systeem van fortificaties aan de westelijke grens. De regering was bereid zijn territoriale onafhankelijkheid te verdedigen.

20 mei 1938

Dat bleek onder andere in het weekeinde van vrijdag 20 mei 1938, toen geruchten circuleerden dat de Duitsers van plan waren Tsjechoslowakije binnen te vallen. Hitler voelde zich

door de geruchten en de daarop volgende mobilisatie van het Tsjechische leger ernstig beledigd. Hij was immers op dat moment nog niet van plan Tsjechoslowakije binnen te vallen.

30 mei 1938

Een ruime week na de mobilisatie gaf hij een geheim bevel dat hij zijn uitdrukkelijke beslissing had gewijzigd en nu in de nabije toekomst Tsjechoslowakije met militaire middelen zou verpletteren. Elke diplomatieke oplossing leek afgesneden.

Hitler maakte gebruik van de hand- en spandiensten van Konrad Henlein, de leider van de Sudetenduitsers. De gymnastiekleraar Henlein had in 1935 de Sudeten Deutsche Partei opgericht. Hij hamerde voortdurend op het recht van

Eppo Doeve, *De Vrede gefolterd*. 3 september 1938. *Haagse Post*.

zelfbeschikking; hiermee pijnlijk de westerse democratieën herinnerend aan hun eigen liberale beginselen.

Na de Anschluss van Oostenrijk werd de SDP een filiaal van de NSDAP met Henlein als eerste winkelbediende. Berlijn had hem geïnstrueerd om met zijn partij zoveel mogelijk destabiliserend op te treden, maar tegelijkertijd de indruk te wekken dat een oplossing voor Tsjechoslowakije voor het grijpen lag. Zo creëerde Hitler in de zomer van 1938 een crisissfeer rond Sudetenland.

15 september 1938

Chamberlain besloot zelf met Hitler te gaan praten om te bezien hoe standvastig Hitler vasthield aan zijn eisen. Met zijn onafscheidelijke paraplu stapte hij als 69-jarige voor het eerst van zijn leven in het vliegtuig om Berchtesgaden aan te doen. Het was zeven uur vliegen!

Hij deed dit zonder de Fransen te raadplegen.

18 september 1938

Terug in Londen kreeg hij op 18 september bezoek van de Franse premier Daladier en zijn minister van Buitenlandse Zaken Bonnet, die instemden met het voorstel om op Tsjechoslowakije zoveel druk uit te oefenen dat de Tsjechische regering het 'zelfbeschikkingsrecht' van de Sudetenduitsers zou accepteren. 's Nachts werd het voorstel gemaakt om alle gebied waar meer dan 50% van de inwoners Duitssprekend was af te staan. Groot-Brittannië garandeerde de nieuwe grenzen.

Dit laatste was een verzoek van Frankrijk, waar Chamberlain - zonder kabinetsoverleg overigens - mee instemde.

19 september 1938

Op 19 september gaat Frankrijk - bondgenoot van Tsjechoslowakije - accoord met het volledige voorstel.

Voor president Benesj was het nu wel duidelijk dat de crisis weinig keuzes liet; zelfs het afstaan van Sudetenland zou wel eens te weinig kunnen zijn om Hitler tevreden te stellen.

22 september 1938

Bij zijn tweede bezoek ging Chamberlain op donderdag 22 september naar Bad Godesberg in het Rijnland. Hitler eiste nu dat het Sudetenland zou worden overgedragen, maar dat bovendien ogenblikkelijk een Duitse bezetting zou volgen. Het leek alsof een oorlog op uitbreken stond, omdat Frankrijk als bondgenoot van Tsjechoslowakije nog niet van plan was in te binden voor de eisen van Hitler.

27 september 1938

Chamberlain liet de Britse vloot mobiliseren, maar geloofde nog steeds niet in de mogelijkheid van oorlog:

'How terrible, fantastic, incredible it is that we should be digging trenches and trying gas-masks here, because of a quarrel in a far-away country between peoples of whom we know nothing. It seems still more impossible that a quarrel which has already been settled in principle should be the subject of war'.

(Radiotoespraak van Chamberlain op 27 september)

29 september 1938

Mussolini - overtuigd dat Italië nog niet klaar was voor oorlog - bemiddelde op verzoek van Engeland. Deze bemiddeling mondde uit in de befaamde Conferentie van München op donderdag 29 september.

Chamberlain ging accoord met de eisen van Hitler, zelfs in die mate dat de Tsjechische boeren hun vee moesten achterlaten zonder daarvoor enige schadeloosstelling te verkrijgen. Het accoord betekende dat Tsjechoslowakije niet alleen Sudetenland kwijtraakte, maar ook dat Hongarije profiteerde door een strook in het zuiden in te lijven en dat

Piece de Resistance. Engeland dacht na de eerste Wereldoorlog vnl. aan economisch herstel, Frankrijk aan zijn veiligheid door een overwicht op het continent, wat Engeland niet aanstond. De Ver. Staten hielden zich afzijdig. Van deze verhoudingen profiteerde Hitler (cartoon Low).

Polen het gebied van Teschen innam. Bovendien wisten de Slowaken en Roethenen - beide grote minderheden in Tsjechoslowakije - autonomie te verkrijgen.

Het ontmantelde Tsjechoslowakije bleef als rompstaat nog bestaan tot maart 1939. Toen bezetten Duitse troepen de rest. Het westelijke stuk vormde het protectoraat Bohemen en Moravië. Slowakije werd een vazalstaat met een collaborateursregering onder leiding van bisschop Tiso (opgehangen in 1947). Roethenië werd bij Hongarije ingelijfd.

30 september 1938

De tweede dag van de conferentie (feitelijk ná de conferentie) ondertekende Chamberlain samen met Hitler het beroemde papier waarin beide landen beloofden nooit met elkaar in oorlog te geraken. Chamberlain heeft deze verklaring opgesteld zonder anderen te raadplegen. Hij legde de verklaring voor aan Herr Hitler in de vroege ochtend. Deze heeft het document volgens de aanwezige tolk Schmidt slechts ondertekend om Chamberlain een plezier te doen, maar was vast van plan zich verder van de inhoud niets aan te trekken.

De aankomst van Chamberlain in Groot-Brittannië en de terugkeer van Daladier in Frankrijk leverden dolenthousiaste menigten en commentaren op. In Engeland gingen zelfs stemmen op om een 'nationaal dankbaarheidsfonds' te stichten. (Overigens dacht Daladier bij zijn terugkeer dat het niet om enthousiaste Fransen ging, maar om een woedende menigte; in eerste instantie durfde hij het vliegtuig niet te verlaten.)

Bronnen

1. Neville Chamberlain in zijn dagboek, november 1937*

Ik zie niet in waarom wij niet tot Duitsland zouden kunnen zeggen: 'Geef ons bevredigende garanties dat U geen geweld zult gebruiken om met de Oostenrijkers en Tsjechen te onderhandelen en wij zullen U soortgelijke garanties geven: wij zullen geen geweld gebruiken om de veranderingen, die U wenst, te voorkomen, mits U ze met vreedzame middelen kunt verkrijgen.'

2. Reactie van Chamberlain op voorstellen van de Sowjet Unie om een gezamenlijk front tegen Duitsland tot stand te brengen, maart 1938*

Het voorstel gaat blijkbaar niet over consultatie met het oog op een te treffen regeling als wel over een bundeling van krachten tegenover een eventualiteit die zich nog niet heeft voorgedaan. ... Een dergelijke afspraak zou de oprichting van aparte groepen van naties in de hand werken en daarmee de vooruitzichten op vrede in Europa in gevaar brengen.

De Britse regering meent, dat geschillen tussen naties door vreedzame regeling en niet door geweld dienen te worden opgelost.

3. Fall Grün, 21 april/20 mei 1938*

Het is niet mijn bedoeling Tsjecho-Slowakije te vernietigen door een militaire actie in de nabije toekomst zonder provocatie, indien tenminste niet een onafwendbare ontwikkeling ... in Tsjecho-Slowakije, zelf de zaak op de spits drijft, of politieke gebeurtenissen in Europa een bijzonder gunstig ogenblik doen ontstaan, dat misschien nimmer zal terugkeren.

4. Brief van Churchill aan Lord Halifax, minister van Buitenlandse Zaken*

3 september 1938

Uit volkomen betrouwbare bron heb ik privé de navolgende inlichtingen ontvangen; ik acht het mijn plicht deze aan u door te geven ofschoon mij dit niet werd gevraagd.

Gisteren, 2 september, stelde de Franse zaakgelastigde te Moskou (de ambassadeur was met verlof) zich met Litvinof in verbinding en vroeg hem namens de Franse regering welke bijstand Rusland zou geven aan Tsjecho-Slowakije in geval van een Duitse aanval, waarbij hij in het bijzonder het oog had op moeilijkheden, welke zouden kunnen ontstaan door de neutraliteit van Polen of Roemenië.

Litvinof antwoordde met de vraag, wat de Fransen zelf zouden doen, waarbij hij erop wees dat de Fransen rechtstreekse verplichtingen hadden terwijl de verplichtingen van Rusland afhankelijk waren van wat Frankrijk zou doen.

De Franse zaakgelastigde gaf op deze vraag geen antwoord. Niettemin verklaarde Litvinof tegenover hem in de eerste plaats, dat de Sovjet-Unie besloten had haar verplichtingen na te komen. Hij gaf toe, dat uit de houding van Polen en Roemenië moeilijkheden rezen, doch meende dat deze wat Roemenië betreft wel overwonnen konden worden

Wanneer de Volkenbond bijvoorbeeld vaststelde, dat Tsjecho-Slowakije het slachtoffer van agressie was geworden en Duitsland de aanvaller was, zou de gedragslijn van Roemenië hierdoor naar alle waarschijnlijkheid beslist worden en zou dit land aan de Russische troepen en de Russische luchtmacht toestemming verlenen tot het doortrekken van zijn grondgebied ...

Hierop zei hij tot de Franse zaakgelastigde, dat tussen Rusland, Frankrijk en Tsjecho-Slowakije ogenblikkelijk stafbesprekingen zouden moeten plaatsvinden over de kwestie met welke middelen en maatregelen hulp verleend zou moeten worden. De Sovjet-Unie was terstond bereid aan zulke staf-besprekingen deel te nemen.

In de vierde plaats refereerde hij aan zijn onderhoud van 17 maart - waarvan u op het Foreign Office ongetwijfeld een verslag zult hebben - waarbij overleg tussen de vredelievende mogendheden bepleit werd omtrent de beste manier, waarop de vrede bewaard zou kunnen worden, wellicht met het oog op een gemeenschappelijke verklaring der drie betrokken grote mogendheden, Frankrijk, Rusland en

Peter van Reen, z. t. , Vrijheid Arbeid Brood, 4 juni 1938. Illustratie bij het artikel 'Duitslands schaduw over Nederland'. De kop van de octopus is gericht op Tjechoslowakije, waar de toestand kritiek gaat worden.

Groot-Brittannië. Hij geloofde, dat de Verenigde Staten zulk een verklaring moreel zouden ondersteunen.

Al deze verklaringen werden uit naam van de Russische regering afgelegd en bevatten de richtlijnen welke naar haar mening het meest geschikt waren om een oorlog te voorkomen ...

Natuurlijk bestaat de mogelijkheid, dat dit alles u reeds via andere kanalen bekend geworden is, doch ik achtte de verklaringen van Litvinof dermate belangrijk dat ik het zekere maar voor het onzekere genomen heb.

5. Filmjournaals in september 1938

De nationaal-socialistische partijdag te Neurenberg was op 6 september met de gewone vaandelparades en een massa-meeting begonnen. Maar de hele demonstratie bleek deze keer slechts te zijn bedoeld als een omlijsting van Hitler's rede op de 12de: één Rijk, één bloed. De Sudeten-Duitsers moesten de vrijheid hebben zich met hun landgenoten te verenigen; zij zochten nu onder de barbaarse overheersing van de Tsjechen. Duitsland kon deze toestand niet langer dulden.

Was Tsjecho-Slowakije nog als zelfstandige staat te redden? Wat zouden Engeland en Frankrijk doen?

15 September: Berchtesgaden. Het filmbeeld vertoont de Führer, die Neville Chamberlain welkom heet. Voor het publiek is deze reis van de Britse staatsman een geruststellend teken; er lijken nog mogelijkheden tot overleg te bestaan. Aan de andere kant, al die scènes van militaire oefeningen, die vluchtende Sudeten-Duitsers op de wegen!

In de volgende weken wekken krant en film het vermoeden dat men heel dicht bij de oorlog staat. De spanning stijgt. Men leest de krant iets nauwkeuriger, beluistert de radio-nieuwsberichten wat trouwer. Maar de film geeft weer de aanschouwelijkheid: Bonnet en Daladier te Londen. Frans-Britse pressie op Tsjecho-Slowakije om toe te geven. Een volksstemming?

De 22ste September, Chamberlain te Bad Godesberg. Aankomst van de Britse minister te Londen. Komt hij met lege handen thuis?

Een beroep van president Roosevelt op Hitler. Zal de Führer zich matigen?

De filmcamera heeft vastgelegd hoe een wild-enthousiaste menigte Hitler toejuicht in het Sportpalast. Duitsland dreigt met een mobilisatie en een inval in het Sudeten-Duitse gebied. Chamberlain vraagt Mussolini's bemiddeling.

29 September te München een conferentie van Hitler, Daladier, Mussolini en Chamberlain. De paus doet een beroep op de staatslieden om de vrede te bewaren. Op de laatste dag van September schijnt een accoord te zijn bereikt.

De Britse minister wordt bij aankomst in Engeland stormachtig toegejuicht. Maar het journaal eindigt met taferelen van oefeningen van tanks en vliegtuigen.

6. The Times, 7 september 1938

Indien de Sudeten-Duitsers thans méér vragen dan de Tsjechische regering blijkens haar laatste reeks voorstellen bereid is te geven, kan daaruit slechts worden afgeleid dat de Duitsers nog verder gaan dan uitsluitend de opheffing te eisen van de discriminatie van hen, die zich in de Tsjecho-Slowaakse Republiek niet op hun gemak gevoelen.

Frans Lammers, Zelfbeschikkingsrecht: de geest van Wilson herleeft.
(De Waag, 24 september 1938).

In dat geval zou de Tsjecho-Slowaakse Regering er misschien goed aan doen te overwegen of zij het in sommige kringen gunstig beoordeelde plan, dat men van Tsjecho-Slowakije een meer homogene staat moet maken door het afstaan van de vreemde randbevolking, welke grenst aan het land waarmede zij door rasverwantschap verbonden is, wel geheel zou afwijzen.

7. Boodschap van Lord Halifax via Sir Eric Phipps aan de Franse minister van buitenlandse zaken Bonnet, 12 september 1938

Uiteraard begrijp ik hoe belangrijk het voor de Franse Regering zou zijn op deze vraag (aansluiting van Groot-Brittannië bij verzet tegen een eventuele aanval van Hitler op Tsjecho-Slowakije, MK) een duidelijk antwoord te krijgen. De vraag zelf echter, ofschoon eenvoudig van aard, kan gelijk u ook tegenover Bonnet verklaard hebt, niet losgemaakt worden van de omstandigheden waaronder zij gesteld wordt; in dit stadium zijn die omstandigheden noodzakelijkerwijs geheel hypothetisch.

Bovendien is het Zijner Majesteits Regering te dezer zake onmogelijk alleen met haar eigen positie rekening te houden, aangezien zij, evenals bij alle beslissingen welke zij

wenst te nemen of bij alle maatregelen welke zij zou willen treffen, in feite ook de Dominions zou binden. De regeringen van de Dominions zouden zonder de geringste twijfel niet bereid zijn toe te staan, dat haar positie op enigerlei wijze reeds bij voorbaat werd vastgesteld in omstandigheden, waarover zij zelf zouden wensen te oordelen.

Voor zover ik daarom in staat ben in dit stadium enig antwoord te geven op de vraag van Bonnet, zou dit antwoord aldus moeten luiden, dat Zijner Majesteits Regering, ofschoon zij nimmer zou toestaan dat Frankrijks veiligheid bedreigd werd, nog geen nauwkeurige verklaringen kan afleggen over de aard harer toekomstige gedragslijn of over het tijdstip waarop zij tot handelen zou overgaan, daar zij de omstandigheden thans nog niet kan overzien.

8. Voorstel van Engeland en Frankrijk aan de regering van Tsjecho-Slowakije, 19 september 1938

Wij zijn beiden ervan overtuigd dat na de recente gebeurtenissen thans het punt bereikt is, waarop een verdere handhaving binnen de Tsjechoslowaakse grenzen van die streken, die voornamelijk door Sudeten-Duitsers worden bewoond, niet langer mogelijk is zonder dat de vrede in Europa en de belangen van Tsjecho-Slowakije zelf in gevaar worden gebracht.

In het licht van deze overwegingen moesten beide regeringen wel tot de slotsom komen dat handhaving van de vrede en de veiligheid van de vitale belangen van Tsjecho-Slowakije slechts kunnen worden verzekerd, als deze gebieden nu aan het Duitse Rijk worden overgedragen.

9. V. Olivavá, Tsjecho-Slowakije opgeofferd. Een Tsjechische visie*

(Nadat Tsjecho-Slowakije met 'neen' op het voorstel had geantwoord, om de gebieden die voornamelijk door Sudeten-Duitsers werden bewoond aan het Duitse Rijk over te dragen)

... brachten de Franse en Britse ambassadeurs op 21 september 's morgens om 4 uur een bezoek aan de president (Benesj van Tsjecho-Slowakije) en uitten nieuwe dreigementen. De Fransen overhandigden een nota waarin botweg stond dat als er een oorlog zou uitbreken, "Tsjecho-Slowakije daarvoor verantwoordelijk zou zijn en Frankrijk er niet aan zou deelnemen."

10. Litvinof in een redevoering voor de Volkenbond, 21 september 1938

... op dit moment wordt Tsjecho-Slowakije, dat gebukt gaat onder inmenging in zijn binnenlandse aangelegenheden door een buurstaat, openlijk en met luider stemmen met een aanval bedreigd. Zo bestaat de mogelijkheid dat een der oudste, beschaafde en nijverste volken van Europa, dat na eeuwen van verdrukking eindelijk onafhankelijk is geworden, vandaag of morgen zal moeten besluiten naar de wapenen te grijpen ter verdediging van deze onafhankelijkheid. ...

Toen de Franse regering ... voor de eerste maal informeerde naar wat wij in geval van een aanval op Tsjecho-Slowakije zouden doen, heb ik namens mijn Regering volmaakt duidelijk en ondubbelzinnig het volgende geantwoord:

'Wij zijn voornemens onze verdragsverplichtingen na te komen en derhalve samen met Frankrijk Tsjecho-Slowakije bij-

stand te verlenen met alle ons ten dienste staande middelen. Ons Departement van Oorlog is terstond bereid tot deelneming aan een conferentie met vertegenwoordigers van de Departementen van Oorlog van Frankrijk en Tsjecho-Slowakije ten einde de voor het ogenblik geëigende maatregelen te bespreken ...'

Het is nog slechts twee dagen geleden, dat de Tsjecho-Slowaakse Regering zich officieel tot mijn Regering gewend heeft met de vraag, of de Sowjet Unie bereid is tot onmiddellijke effectieve bijstand aan Tsjecho-Slowakije overeenkomstig het Russisch-Tsjechisch Verdrag, wanneer ook Frankrijk, gehoorgevend aan zijn verplichtingen, zulk een bijstand zou verlenen.

Mijn Regering heeft op deze vraag onomwonden bevestigend geantwoord.

11. Mussolini in een rede op 21 september te Treviso

Wanneer Tsjecho-Slowakije zich heden ten dage bevindt in wat men een "delicate situatie" zou kunnen noemen, dan is dat hierom, omdat dit land niet slechts Tsjecho-Slowakije was - men kan reeds zeggen "was" en ik zal U zo dadelijk vertellen waarom - maar "Tsjecho-Germano-Polono-Magyar-Roetheno-Roemeno-Slowakije" en ik zou de nadruk willen leggen op de noodzaak om dit probleem thans, nu het zich eenmaal voordoet, grondig tot oplossing te brengen.

12. Ivone Kirckpatrick, hoofd van de kanselarij van de Britse ambassade in Berlijn, over de ontmoeting van Chamberlain met Hitler in Bad Godesberg op 22 september 1938

Mijnheer Chamberlain bracht in de herinnering dat Hitler in Berchtesgaden had verklaard dat hij alleen met zelfbeschikkingsrecht genoeg zou nemen, dat wilde zeggen Anschluß voor de Sudetenduitsers. Hij zelf was echter niet in staat geweest een onmiddellijk antwoord te geven, maar had het op zich genomen zijn eigen regering en de Franse te raadplegen. Dat had hij gedaan en hij was blij te kunnen zeggen, dat de Britse en Franse regering in beginsel instemden. Bovendien waren ze in staat geweest nog juist op tijd de toestemming van de Tsjechoslowaakse regering te verkrijgen [...]

Hitler keek alleen maar naar het tafelblad en zei, met een droog, raspand geluid; 'Es tut mir leid, aber das geht nicht mehr.' En met deze woorden schoof hij zijn stoel van de tafel vandaan naar achteren, sloeg zijn benen over elkaar, vouwde zijn armen en draaide zich om om mijnheer Chamberlain te vernederen [...]

Met tussenpozen werden briefjes binnengebracht voor Hitler waarin gewaagd werd van nieuwe wandaden tegen de Sudetenduitsers. 'Nee', schreeuwde hij, 'het gebied binnen de zogenaamde taalgrens moet onmiddellijk worden overgedragen, zonder enig uitstel, en bezet door Duitse troepen.' De heer Chamberlain zei dat hij een onmiddellijke Duitse inmars niet kon accepteren. Hitler moest maar politie sturen als de openbare orde zou worden bedreigd, maar de Britse publieke opinie zou hevig verontwaardigd reageren op een militaire bezetting.

13. Chamberlain in het Lagerhuis over zijn bezoek aan Hitler in Godesberg op 22 september 1938

Te Berchtesgaden was mij gezegd, dat, wanneer het beginsel van het zelfbeschikkingsrecht eenmaal was aanvaard, de wijze waarop en de middelen waarmee dit beginsel verder zou worden uitgewerkt besproken zouden worden door Hitler en mijzelf.

Naderhand heeft hij mij gezegd, dat hij nooit ook maar een ogenblik had gedacht, dat ik zou terugkeren met de mededeling dat het beginsel inderdaad was geaccepteerd. Ik wil niet dat het Huis denkt, dat hij mij opzettelijk bedroog - ik geloof dat namelijk geen ogenblik - maar ik voor mij had verwacht dat ik, wanneer ik te Godesberg was aangekomen, niet anders had te doen dan de voorstellen, die ik had meegebracht, rustig met hem te bespreken; ik was dan ook hevig ontsteld toen men mij aan het begin van de onderhandelingen te kennen gaf, dat deze voorstellen onaanvaardbaar waren en vervangen moesten worden door andere voorstellen van een soort, welke ik in het geheel niet overwogen had. Ik meende, dat men mij enig respect moest geven opdat ik kon overwegen wat mij te doen stond. Ik trok mij dus terug; ik was vol sombere voorgevoelens over het succes van mijn zending. Tevoren echter kreeg ik nog van Hitler gedaan, dat hij zijn vroegere toezegging, dat zijn troepen hangende de onderhandelingen niet zouden oprukken, verlengde. Ik van mijn kant nam op mij een beroep te doen op de Tsjechen om elk optreden, dat incidenten zou kunnen uitlokken, te vermijden.

14 Hitler in een redevoering in het Sportpalast in Berlijn, 26 september 1938*

Wij zijn nu gekomen aan het laatste probleem dat moet worden opgelost en het zal worden opgelost. Het is de laatste territoriale eis die ik in Europa te stellen heb. In 1919 werden 3,5 miljoen Duitsers van hun landgenoten weggerukt door een verzameling krankzinnige staatslieden. De Tsjechische staat is ontstaan uit een grove leugen en de naam van de leugenaar is Benes. Ik heb maar weinig te zeggen: ik ben de heer Chamberlain dankbaar voor zijn bemoeiingen. Ik heb hem verzekerd dat het Duitse volk niets anders dan vrede wil; maar ik heb hem ook verteld dat er grenzen aan mijn geduld zijn. Ik heb hem verder verzekerd, en ik herhaal het hier, dat er, als dit vraagstuk voor Duitsland opgelost is, in Europa van onze zijde geen territoriaal probleem is. En ik heb hem eveneens verzekerd, dat op het moment dat Tsjecho-Slowakije zijn probleem oplost - dat wil zeggen, wanneer de Tsjechen in het reine zijn gekomen met hun andere minderheden, en wel op vreedzame wijze en niet door onderdrukking - dat ik dan in de Tsjechische staat niet meer geïnteresseerd ben. Dat garandeer ik! Wij willen helemaal geen Tsjechen!

15. De New York Times over de rede van Hitler in het Sportpalast in Berlijn, 26 september 1938*

Herr Hitlers stem steeg tot een rauw geschreeuw toen hij de naam van de Tsjechische president uitsprak. Het heilge-roep van de toehoorders bereikte een waanzinnig hoogtepunt.

16. Chamberlain in een radiorede voor de BBC, 27 september

Hoe gruwelijk, fantastisch en ongelooflijk is het, dat wij hier bezig zijn loopgraven te maken en gasmaskers te passen omdat er in een ververwijderd land getwist wordt tussen mensen, van wie wij niets weten! ... Ik zou geen ogenblik aarzelen om zelfs nog een derde bezoek aan Duitsland te brengen wanneer ik zou menen, dat ik er iets mede bereik kon ...

Ik ben tot in het diepst van mijn hart een man van de vrede. Gewapende conflicten tussen Staten - ze zijn mij een nacht-

'Geen plaats voor mij?' (cartoon Low).

merrie; doch wanneer ik ervan overtuigd was, dat een Staat besloten had de wereld te overheersen bij de gratie van angst voor zijn kracht, dan zou ik mij tot verzet verplicht gevoelen. Onder zulk een overheersing zou het leven geen waarde meer hebben voor mensen, die in de vrijheid geloven. Oorlog is echter een verschrikkelijke zaak en daarom moeten wij, alvorens ons in een oorlog te storten, met stelligheid weten dat het waarlijk de grotere levenskwesies zijn, die op het spel staan.

17. Telegram van de Duitse militair attaché in Praag aan Hitler op 27 september 1938

Praag rustig. Laatste mobilisatiebevelen uitgevoerd. ... Totaal aantal gemobiliseerden naar schatting 1.000.000; veldleger 800.000 ... Dat waren dus evenveel geoefende soldaten als Duitsland op twee fronten had staan.

20. De overeenkomst van München, 29 september 1938

Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Italië - in aanmerking nemend, dat het akkoord over het overdragen van het Sudetenduits gebied aan Duitsland in beginsel reeds is bereikt - komen, met betrekking tot die overdracht, de volgende uitvoeringsbepalingen en daaruit voortvloeiende maatregelen overeen en stellen zich verantwoordelijk voor de stappen, die deze uitvoering moeten verzekeren.

1. De evacuatie zal op 1 oktober aanvangen.
2. Het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Italië gaan ermee akkoord, dat de gebiedsevacuatie zal zijn voltooid op 10 oktober en dat daarbij geen bestaande installaties zullen worden vernield. De Tsjecho-Slowaakse regering is er verantwoordelijk voor dat de evacuatie zonder schade aan genoemde installaties zal plaatsvinden.
3. De evacuatievoorwaarden zullen in detail worden uitgewerkt door een internationale commissie bestaande uit afgevaardigden van Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Italië en Tsjecho-Slowakije.
4. De bezetting in stadia van het overwegend Duitse gebied door Duitse troepen zal op 1 oktober beginnen. De vier gebieden, aangegeven op bijgaande stafkaart, zullen als volgt door Duitse troepen worden bezet: het gebied aangegeven als n° I op 1 en 2 oktober; het gebied aangegeven als n° II op 2 en 3 oktober; het gebied aangegeven als n° III op 3, 4 en 5 oktober; het gebied aangegeven als n° IV op 6 en 7 oktober. Het overblijvende gebied van overwegend Duitse aard zal, zonder verwijl, door de hiervoor vermelde internationale commissie worden vastgesteld en op 10 oktober door Duitse troepen worden bezet.
5. De internationale commissie, genoemd in paragraaf 3, zal beslissen in welke gebieden een volksstemming zal worden gehouden. Deze gebieden zullen door internationale lichamen worden bezet tot de volksstemming achter de rug is. Deze zelfde commissie zal de voorwaarden van de volksstemming vaststellen, met als uitgangspunt de voorwaarden van het Saar-plebisciet. De volksstemming, waarvan de datum mede door genoemde commissie zal worden vastgesteld, zal niet later plaatsvinden dan eind november.
6. De internationale commissie zal de uiteindelijke grens vaststellen. Zij is bevoegd aan de vier mogendheden - Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Italië - in bepaalde, uitzonderlijke gevallen, kleine veranderingen voor te stellen in de strikt volkenkundige vaststelling der zones, die zonder volksstemming moeten worden overgedragen.
7. Tot zes maanden na tekening van deze overeenkomst zal een recht van keuze bestaan voor het zich vesti-

gen in of verlaten van de overgedragen gebieden. De keuzedetails zullen door een Duits-Tsjechische commissie worden vastgesteld, welke commissie tevens naar een manier zal zoeken om het overbrengen van de bevolking te vergemakkelijken en alle principiële kwesties regelen die uit de overdracht zullen voortvloeien.

8. De Tsjechische regering zal, binnen vier weken na tekening van deze overeenkomst, alle Sudetenduitsers uit militaire of politiedienst ontslaan, die daartoe de wens te kennen geven en zij zal, binnen dezelfde tijd, alle Sudetenduitsers vrijlaten die voor politieke delicten zijn gevangen gezet.

München, september 29, 1938.

Toevoegsel

De regering van Zijne Majesteit in het Verenigd Koninkrijk en de Franse regering zijn tot de voorgaande overeenkomst toegetreden, ervan uitgaande dat zij gebonden blijven aan de belofte, vervat in paragraaf 6 van de Brits-Franse voorstellen van 19 september, over de internationale garantie van de nieuwe grenzen van de Tsjecho-Slowaakse staat tegen een niet uitgelokte agressie.

Als het vraagstuk van de Poolse en Hongaarse minderheden in Tsjecho-Slowakije is geregeld, zullen ook Duitsland en Italië een garantie aan Tsjecho-Slowakije verstrekken.

De regeringshoofden van de vier mogendheden verklaren dat de vraagstukken van de Poolse en Hongaarse minderheden in Tsjecho-Slowakije - indien zij niet binnen drie maanden tussen de respectievelijke regeringen zijn geregeld - het onderwerp zullen vormen van een nieuwe bijeenkomst van de regeringshoofden van de vier mogendheden die hier aanwezig zijn.

Aanvullende verklaring

Alle problemen die uit de gebiedsoverdracht mochten ontstaan, worden geacht te vallen onder de opdracht van de internationale commissie.

De vier regeringshoofden, hier tegenwoordig, komen overeen dat de internationale commissie die in de heden getekende overeenkomst is voorzien, zal zijn samengesteld uit de minister van Buitenlandse Zaken van Duitsland, de in Berlijn geaccrediteerde ambassadeurs van Engeland, Frankrijk en Italië, en een vertegenwoordiger die door de regering van Tsjecho-Slowakije zal worden benoemd.

18. In het Lagerhuis geeft Chamberlain zijn verzoek weer aan Mussolini om te bemiddelen bij Hitler, 28 september 1938

Op mijn boodschap aan Signor Mussolini kreeg ik ten antwoord, dat door de Duce instructies verzonden waren ... dat, terwijl Italië overigens zijn plechtige belofte om Duitsland trouw te blijven ten volle zou nakomen, Signor Mussolini niettemin, gezien het grote belang van het verzoek, hem door Zijner Majesteits Regering gedaan, hoopte dat Hitler een mogelijkheid zou zien om de actie, welke, naar de Rijkskanselier Sir Horace Wilson had medegedeeld, heden om 2 uur des middags ingezet zou worden, ten minste vierentwintig uur uit te stellen ten einde Signor Mussolini de tijd te gunnen ten nader onderzoek van de situatie en te pogen alsnog een vreedzame oplossing te vinden.

In antwoord hierop heeft Hitler erin toegestemd de mobilisatie vierentwintig uur uit te stellen ... Maar dit is nog niet alles; ik heb nog iets méér tot het Huis te zeggen. Hitler heeft mij namelijk zojuist medegedeeld, dat hij mij uitnodigt hem morgenochtend te München te ontmoeten. Hij heeft ook Signor Mussolini en Daladier uitgenodigd. Signor Mussolini heeft de uitnodiging aangenomen en ik twijfel er niet aan of ook Daladier zal dit doen.

19. Colijn voor de radio, september 1938 tijdens de Tsjechische crisis*

En laat voorts ons gebed uitgaan tot den Koning der Koningen, dat Hij de harten van de leidslieden neige tot behoud van den vrede. De hoop daarop is weer verlevendigd, waarvoor gij met mij den eersten minister van Groot-Brittannië dank zult weten. Hij deed den eersten stap, waarvan wij allen hopen, dat deze morgen zijn bekroning vinden zal. Dit doet mij dit korte woord besluiten met denzelfden wensch, waarmede Chamberlain gisteravond eindigde: 'Goede nacht.'

21. Overeenkomst tussen Chamberlain en Hitler, 30 september 1938*

Wij, de Duitse Führer en kanselier en de Britse minister-president hebben elkaar heden nog eenmaal ontmoet en erkennen eendrachtig dat de kwestie der Duits-Engelse betrekkingen van het grootste belang voor Europa en onze beide landen is.

Wij beschouwen de gisteravond ondertekende overeenkomst en de Duits-Engels vlootovereenkomst symbolisch voor de wens van onze beide volken, nooit meer oorlog met elkaar te voeren. Wij besluiten dat de methode van overleg, de methode moet zijn om alle kwesties te behandelen, die onze beide landen zullen aangaan, en wij beloven ons voortaan te zullen inspannen om alle mogelijke oorzaken van meningsverschillen uit de weg te ruimen en zo tot het behoud van de vrede in Europa bij te dragen.

(get.) A. Hitler, N. Chamberlain

22. Reactie uit Nederland. Algemeen Handelsblad, 30 september 1938*

Voormobilisatie in Nederland gaat niet door. Dienstplichtigen voor herhalingsoefeningen met groot verlof. De regeeringspersdienst meldt:

In verband met den verbeterden internationalen politieken toestand, heeft de regeering besloten de voormobilisatie

niet te doen geschieden.

Regelingen zullen worden getroffen om de voorbereidende maatregelen, die ten behoeve van een vlot verloop der voormobilisatie zijn genomen, geleidelijk in te trekken.

Voorts maakt de minister van Defensie bekend, dat de dienstplichtigen, in werkelijken dienst voor herhalingsoefeningen, in het genot van groot verlof zullen worden gesteld op de data, waarop dit in normale omstandigheden zou geschieden.

23. Bericht uit Praag. Algemeen Handelsblad, 30 september 1938*

Praag aanvaardt accoord

Londen, 30 Sept. (Reuter) Officieel wordt bevestigd dat de Tsjechoslowaakse regeering het plan van München heeft aanvaard.

Uit Praag wordt nader officieel gemeld, dat voor de Tsjechoslowaakse regeering, nadat deze de zonder haar en tegen haar te München genomen beslissing heeft bestudeerd, geen andere weg open staat dan aan te nemen.

24. Ontroerende vredesbede van de H. Vader

... "Wij bieden tot redding en vrede der wereld"....

Om half acht (Italiaanse tijd) heeft gisterenavond de H. Vader van zijn werkkamer in het pauselijk paleis te Castel Gandolfo een radio-rede gehouden, welke door de Vaticaanse zender is uitgezonden en welke door radio-zenders van bijna alle landen ter wereld is overgenomen.

De H. Vader sprak langzaam en met bewogen stem, waaruit

Louis Raemaekers, *Europa gered*. Telegraaf, 2 oktober 1938. Raemaekers gaf aan het algemene gevoel van opluchting vorm door de stier 'Oorlog' met gebonden poten ter aarde te doen storten. De naakte figuur stelt 'Europa' voor, die de vredesengel de hand reikt.

zijn diepe ontroering bleek de volgende rede uit:

"Nu miljoenen mensen nog leven in angst en vrees wegens het onmiddellijk dreigende oorlogsgevaar en wegens de dreiging van een slachting en een vernietiging zonder weerga, sluiten wij in ons vaderhart alle zorgen van onze kinderen.[...]

Laten de mensen thans weer opnieuw hun toevlucht nemen tot deze ongewapende, doch onoverwinnelijke macht: het gebed, opdat de God, in Wiens handen het lot van de wereld berust, kracht moge schenken aan de regeerder, hun vrouwen moge geven in de vredelievende middelen en wegen van geduldige onderhandelingen en in 'n blijvende overeenkomst, en dat Hij in hun harten moge doen ontvlammen alle gevoelens en daden, welke geëigend zijn, de vrede aan te kweken en hem te grondvesten op de veilige grondslagen van de wet en de leer van het Evangelie.[...]

Laat de Heer van leven en dood, indien zulks Zijn Wil is, van ons wegnemen de onschatbare gave van reeds zulk een langdurig leven, of, laat God indien Hij dat wil, de arbeidzame dagen van Zijn gekwelden en vermoeiden zwoegeer nog verlengen.

Ons offer zal te zekerder en te volkomener worden aanvaard, omdat morgen de liturgische gedachtenis is van het deemoedige en tegelijkertijd heldhaftige martelaarschap van den Heilige Wenceslaus [...]

25. Chamberlain bij terugkeer uit München tot de juichende menigte*

Dit is de tweede maal in onze geschiedenis dat er een eervolle vrede van Duitsland naar Downing Street wordt gebracht. Ik geloof dat het vrede zal blijven in onze tijd.

26. Koning George VI op 2 oktober 1938 voor de BBC*

De tijd van angst is voorbij en wij zijn vandaag in staat onze dank uit te spreken tot den Almachtige voor Zijn gunst, dat Hij ons de verschrikkingen van de oorlog heeft willen besparen. Ik moge nu ook mijn dank betuigen aan de mannen en vrouwen van dit land voor hun kalmte en vastberadenheid gedurende deze kritieke dagen en voor de bereidwilligheid, waarmede zij voldaan hebben aan hetgeen van hen geëist is. Na het schitterende werk van den eersten minister voor de zaak van de vrede is het mijn vurige hoop, dat er een nieuw tijdperk van vriendschap zal aanbreken onder de volken der wereld.

27. Churchill in zijn memoires over het verdrag van München

In deze tijden, nu wij allen jaren van geweldige psychische en fysieke spanning en inspanning hebben doorgemaakt, is het niet gemakkelijk ten behoeve van een volgende generatie een schildering te geven van de felle hartstochten, welke het accoord van München in Engeland teweegbracht. In conservatieve kringen waren gezinnen en nauw gelieerde vrienden onderling verdeeld in een mate als ik nog nooit eerder gezien heb. Mannen en vrouwen, die lange tijd aan elkaar verbonden waren geweest door hun gemeenschappelijk politiek inzicht, hun standing, en hun familierelaties, keken elkaar vol woede en verachting aan. Dit was geen kwestie, die geregeld kon worden door de juichende menigten, die Chamberlain op zijn terugtocht van het vliegveld verwelkomd en Downing Street en de toegangswegen versperd hadden, en evenmin door de geweldige krachtsinspanning van de leidende figuren der regeringspartijen en hun volgelingen. Wij, die ten tijde in de minderheid waren, gaven niets om de grappen en dreigementen van de regeringsaanhangers. Het kabinet was tot in zijn grondvesten geschokt, doch het was nu eenmaal gebeurd en de ministers bleven eensgezind.

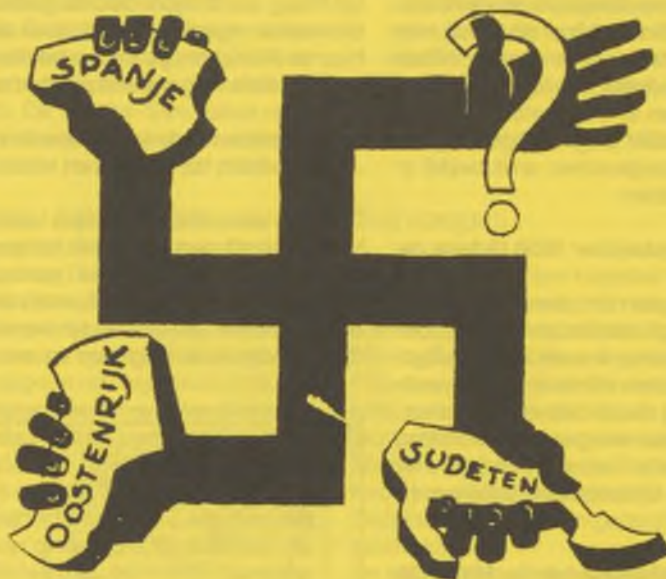
Eén minister trad op de voorgrond: de First Lord of the Admiralty,

Duff Cooper, bedankte voor zijn belangrijke functie, waarin hij zich onderscheiden had door de mobilisatie van de vloot te gelasten.

Op het ogenblik, waarop Chamberlain de publieke opinie in overweldigende meerderheid achter zich had, baande hij zich een weg door de juichende menigte naar zijn superieur om tegenover deze te verklaren, dat hij het met hem totaal oneens was.

...

Algemeen heerste een oprechte bewondering voor Chamberlains hardnekkige en onversaagde pogingen om de vrede te bewaren en voor de persoonlijke inspanningen welke hij zich getroost had. In deze geschiedenis kan ik onmogelijk nalaten te wijzen op de lange reeks misrekeningen en verkeerde beoordelingen van personen en feiten, waarvan hij is uitgegaan; maar de beweegredenen, waardoor hij zich liet leiden, zijn nimmer bestreden en de door hem gevolgde koers eiste de grootst mogelijke morele moed.

WIE VOLGT?

28. De historicus Pieter Geyl aan een collega in Londen, 2 oktober 1938*

Hartelijk dank voor je brief over de stemming in Engeland verleden woensdag en donderdag. 't Is nu zondag: daar schijnen jaren tussen te liggen. De anticlimax is verschrikkelijk geweest, en erger nog dan het verraad van Chamberlain is de stomme geestdrift in Londen, Parijs ... en hier! Je moet blijkbaar een goede dosis politiek vernuft bezitten om te begrijpen wat een overgave daar te München heeft plaatsgehad en hoe gemakkelijk het is om zó vrede te maken. Waarachtig, zo kunnen we 't allemaal, en daar was al die omslag niet voor nodig geweest: hij had rustig in Londen kunnen blijven en telegraferen: ga rustig je gang.

29. Churchill voor het Lagerhuis, 1-3 oktober 1938*

In de eerste plaats wil ik iets zeggen waarvan niemand nota wenst te nemen of dat iedereen wenst te vergeten, nl. dat wij een totale, door niets verzachte nederlaag hebben geleden en dat Frankrijk daarbij nog meer geleden heeft dan wij. Ik waag mij aan de voorspelling dat Tsjecho-Slowakije zich niet verder als een onafhankelijke staat zal kunnen handhaven. Ik ben ervan overtuigd dat u zult beleven dat Tsjecho-Slowakije na enige tijd, die misschien jaren, mogelijk echter slechts maanden kan duren, door het Naziregime verslonden zal worden. Wij staan voor een ramp van de ergste omvang, die over Engeland en Frankrijk is gekomen. Daarvoor mogen wij niet de ogen sluiten. Wij moeten er op voorbereid zijn dat alle staten van Midden- en Oost-Europa onder zo gunstig mogelijke voorwaarden als zij kunnen bedingen, met het zegevierende Naziregime tot overeenstemming zullen komen. Het systeem van verdragen in Centraal-Europa waarop Frankrijk voor zijn veiligheid steunde, is weggevaagd en ik zie niet hoe het opnieuw opgebouwd kan worden.

... Na heel dit lang debat over het verschil tussen hetgeen te Berchtesgaden, te Godesberg en te München bereikt werd moeten wij werkelijk onze tijd niet meer verspillen. Wanneer het Huis mij toestaat de metaphora te veranderen kan dit heel eenvoudig met een enkel woord als volgt uitgedrukt worden: £ 1.- werd geist met het pistool op de borst; toen dit gegeven werd, werd onder bedreiging van een pistool £ 2 geist, tenslotte stemde de dictator er in toe £ 1. 17 s. 6 d. te nemen en de rest in wissels op de toekomst ...

... Het Engelse volk dient de waarheid te horen. Het dient te weten dat er in de verdediging grote nalatigheden en ernstige gebreken voorkomen; het dient te weten dat wij zonder een oorlog te voeren een grote nederlaag geleden hebben waarvan wij de gevolgen nog lange tijd zullen voelen, het dient te weten dat wij een verschrikkelijke mijlpaal in onze geschiedenis gepasseerd zijn waardoor het hele Europese evenwicht verstoord werd en dat nu het vreselijk oordeel over de westelijke mogendheden geveld is: "Men heeft u gewogen en te licht bevonden."

Geloof niet dat dit het einde is. Dit is slechts het begin van de afrekening.

30. Lord Halifax, minister van Buitenlandse Zaken, verklaart waarom de Sowjet Unie niet uitgenodigd was voor de conferentie van München*

Men zal mij vragen, waarom de Sowjet-Unie niet bij de besprekingen te München betrokken was. Ik herhaal, wat ik een paar dagen geleden hieromtrent tegen de Russische ambassadeur heb gezegd. Het was, wilde men een oorlog vermijden, van het grootste belang, dat een basis voor onderhandelingen zou worden gevonden en het was daarbij noodzakelijk snel te handelen. De regering was echter gedwongen te erkennen, dat de hoofden van de Duitse en Italiaanse regering vrijwel zeker zouden weigeren te onderhandelen in een conferentie, waarop de Russische regering vertegenwoordigd zou zijn.

31. Uitspraken van Hitler, oktober 1938*

Van het eerste moment af was het mij duidelijk dat ik met het Sudetengebied niet voldaan kon zijn. Dit was slechts een gedeeltelijke oplossing. Het nationaal-socialistische Duitsland zal nooit naar Canossa gaan! Als de rest van de wereld hardnekkig de weg tot erkenning van onze rechten door middel van onderhandelingen verspert, dan dient men zich niet te verbazen dat wij onze rechten op een andere manier voor onszelf bemachtigen.

32. Hitler over het accoord van München in een rede te Saarbrücken, 9 oktober 1938

De staatslieden, tegenover wie wij ons gesteld zien, verlangen vrede ... doch zij regeren in Staten, welker huishouding de mogelijkheid schept dat zij op elk ogenblik hun ambt kunnen verliezen en plaats moeten maken voor anderen, die niet naar vrede verlangen. En die anderen zijn er. In Engeland behoeven slechts in plaats van Chamberlain, Duff Cooper of Eden of Churchill aan de macht te komen, en wij weten heel goed, dat deze lieden het voornemen hebben terstond een nieuwe Wereldoorlog te beginnen. Zij maken hier geen geheim van, zij geven het openlijk toe. Verder weten zij dat thans, evenals voorheen, op de achtergrond het dreigend spookbeeld loert van de Joods-internationale vijand, die zich genesteld en belichaamd heeft in een naar het Bolsjewisme omgezwaaid Staat. En verder kennen wij de macht van een zekere internationale pers, die alleen van leugens en laster leeft. ...

Het zou een goed ding zijn wanneer de mensen in Engeland langzamerhand eens een bepaald air lieten varen, dat zij nog hebben overgehouden uit de tijd van Versailles. Wij kunnen die voorgedij van kinderjuffrouwen niet langer dulden. Een onderzoek van Britse politici naar het lot van Duitsers binnen de grenzen des Rijks - of van anderen die tot het Rijk behoren - is misplaatst. Wij van onze kant bekommeren ons niet om zulke dingen in Engeland.

33. Hitler op 10 november 1938 in een geheime rede voor de pers

We hebben ons zelf een paar taken gesteld dit jaar die we door propaganda willen bereiken - en ik beschouw de pers hier aanwezig als een van de voornaamste propaganda-instrumenten. In de eerste plaats de geleidelijke voorbereiding van het Duitse volk zelf. Jarenlang hebben de omstandigheden me gedwongen over niets anders dan vrede te praten. Alleen door voortdurend Duitslands vredeswil en vreedzame bedoelingen te benadrukken, bereikte ik stapje

'Mein Kampf' (cartoon Low).

voor stapje vrijheid van handelen voor het Duitse volk en kon ik voor de wapens zorgen die nodig waren voor de volgende stap. Het is duidelijk, dat zulke vredespropaganda twijfelachtige kanten heeft, want het volk kan er maar al te gemakkelijk het idee door krijgen, dat het huidige regime zich identificeert met vrede voor elke prijs (...)

Het werd nu noodzakelijk het Duitse volk psychologisch herop te voeden en duidelijk te maken dat er dingen zijn die met geweld moeten worden bereikt als vreedzame middelen falen. Om dit te bereiken moest ik niet geweld op zichzelf aanprijzen, maar bepaalde gebeurtenissen voor het Duitse volk zo afschilderen, dat de innerlijke stem van het volk zelf langzamerhand om het gebruik van geweld begon te roepen.

34. Chamberlain begin november 1938 in het Lagerhuis over de consequenties van München

Wat wij thans beleven is de herziening der grenzen, bij het Verdrag van Versailles bepaald. Ik weet niet of de mensen, die deze grenzen hebben bedacht, gemeend hebben dat zij eeuwig zo zouden blijven als zij waren ontworpen. Ik betwijfel dit in hoge mate. Waarschijnlijk hebben zij wel verwacht, dat de grenzen van tijd tot tijd opnieuw geregeld zouden moeten worden. Men kan zich onmogelijk voorstellen, dat die mensen zulke superwezens zijn geweest dat zij konden weten welke voorgoed de juiste grenzen zouden zijn. De vraag is niet of die grenzen van tijd tot tijd opnieuw moeten worden geregeld, maar of zij opnieuw moeten worden geregeld via onderhandelingen en overleg dan wel door middel van een oorlog.

De nieuwe regeling gaat door en in het geval van de Hongaarse grens hebben Tsjecho-Slowakije en Hongarije de definitieve vaststelling van de grens tussen deze beiden landen arbitrage door Duitsland en Italië aanvaard. Ik geloof, dat ik nu genoeg over Tsjecho-Slowakije heb gezegd...

35. Churchill in reactie op Chamberlain, 17 november 1938

De Eerste Minister is er van overtuigd, dat Hitler niet naar verdere territoriale uitbreiding op het Europese vasteland streeft en dat de overheersing en inlijving van de Tsjecho-Slowaakse Republiek de honger van het Duitse Nazi-regime gestild heeft. ...

Het volgend jaar om deze tijd zullen wij weten, of de mening van de Eerste Minister over de heer Hitler en de Duitse Nazi-partij juist of onjuist is. Het volgend jaar om deze tijd zullen wij weten of de verzoeningspolitiek inderdaad een verzoening heeft gebracht, of slechts een heftiger begeerte heeft aangewakkerd. Alles, wat wij intussen kunnen doen, is het vergaren van krachten van verzet en van verdediging, zodat wij, mocht de Eerste Minister onverhoopt ongelijk hebben, misleid of bedrogen zijn, in het ergste geval ons leven kunnen redden.

36. Hamilton Fish Armstrong, "Armistice in Munich", in: Foreign Affairs, januari 1939, p. 289.

Had Mr. Chamberlain er niet beter aan gedaan een motto te kiezen dat meer wederkerigheid inhield dan 'appeasement'?

...
Zou een stoutmoediger keuze voor de soort wereld waarvan de Engelsen van oudsher duidelijk hebben gemaakt dat zij het daarin prettiger vinden te leven, dan de berusting in het idee dat zij moeten leven in een soort wereld 'of ze het nu leuk vinden of niet', de eerste hebben gekregen en de laatste hebben voorkomen?

De mogelijkheid is suggestief voor Amerikanen die ook voor hen een dergelijke eventuele keuze zien.

37. Neville Chamberlain aan zijn zuster over het geloof in de appeasement-politiek, 19 februari 1939

Ik zelf voel me meer opgelucht dan ik sinds tijden ben geweest. Alle informatie die ik krijg, lijkt te wijzen in de richting van vrede en ik herhaal nogmaals dat ik geloof dat we eindelijk de overhand hebben over de dictatoren. Natuurlijk

betekent dat niet dat ik hen wil koeioneren, zoals zij ons hebben getracht te koeioneren; integendeel, ik denk dat zij goede redenen hadden om aandacht te vragen voor hun grieven, en als zij het vriendelijk hadden gevraagd, nadat ik op het toneel was verschenen, dan zouden zij al enige genoegdoening hebben gekregen. Nu zal het nog enige tijd duren voordat de lucht is opgeklaard, maar de zaken gaan in de richting die ik wil.

Ik denk, dat we in staat moeten zijn uitstekende verhoudingen tot stand te brengen met Franco, die ons welgezind toeschijnt, en dan - als de Italianen niet in een al te slechte stemming zijn - kunnen we misschien Franco-Italiaanse besprekingen op gang brengen, en als zij redelijk vriendschappelijk worden, zouden we naar ontwapening kunnen gaan streven.

Dit is in elk geval hoe ik denk dat de dingen zullen uitpakken, en als mij nog drie of vier jaar gegeven zijn, dan geloof ik echt dat mij met een gerust hart kan terugtrekken.

38. Brief van 18 januari 1939 van Joseph Davies, ambassadeur van de Verenigde Staten in Moskou van 1936 tot 1939, aan een van de naaste medewerkers van Roosevelt, Harry Hopkins*

Beste Harry,
Toen ik laatst thuis was ... had ik graag uitvoerig met je willen spreken. Ik trachtte je te bereiken, maar je was uit en ik

vechten voor collectieve veiligheid en vrede. De reactionaire groepen in Engeland en Frankrijk hebben Rusland in quarantaine gestopt. Het boeman-verhaal, dat het communisme zou zegenvieren in een verslagen Duitsland en Midden-Europa, is eenvoudig onzin. Duitsland zou óf een socialistische staat óf een redelijke militaire autocratie worden. Polen en Roemenië zouden nog steeds als bufferstaten fungeren. Bovendien heeft de Sovjet-Regering haar handen vol met Rusland zelf. Dat is juist Stalins politiek - vrede, om hun economische positie te consolideren, is wat zij nodig hebben, en dat weten zij drommels goed ...

De politiek van Chamberlain, die Italië, Polen en Hongarije in de armen van Hitler heeft gedreven, kan nu worden aangevuld en afgemaakt, wanneer men de Sovjet-Unie zo van ons doet walgen, dat het daardoor tot een economische en ideologische wapenstilstand met Hitler wordt gedreven. En dat is helemaal niet onmogelijk, zelfs niet onwaarschijnlijk - zij zijn er al tien jaar mee bezig.

39. Neville Chamberlain. De geniale cijferaar, beheerder van Engeland's miljoenen. Een stem in de wereldpolitiek

Zelfs zijn grootste bewonderaars zien ook nu nog niet in den premier den staatsman van grootsche, historische allure, maar zij en miljoenen andere nuchtere Engelschen zien in hem wel den man wiens betekenissen verre de grenzen van een commercieel financieele bekwaamheid overschrijdt. Zij hebben in hem ontdekt de merkwaardige combinatie van

Chamberlain als redder van de wereldvrede.

Neville Chamberlain

De geniale cijferaar,
beheerder van
Engeland's miljoenen.

Stem in de wereldpolitiek.

moest vertrekken zonder je gesproken hebben. Het ziet er hier beroerd uit. Chamberlains vrede is een sof. Dat is de mening van vrijwel iedereen in het Corps Diplomatique. Er is geen sprake van vrede. Waarschijnlijk heeft Chamberlain in München met Hitler de kwestie van de koloniën geregeld. Maar de eetlust wordt groter van hetgeen verorberd wordt. De volgende crisis zal waarschijnlijk over de Poolse Corridor of over de Oekraïne gaan - en heel gauw. Het beroerde is, dat er noch een systeem van collectieve veiligheid bestaat, noch enig machtsevenwicht is, om de vrede en de Europese beschaving te redden ...

Naar mijn mening is er één ding dat nu gedaan kan worden en dat is Rusland aan te moedigen standvastig te blijven

zakenman en staatsman, den nuchteren realiteits-politicus van grooten stijl, die zijn land niet leidt volgens vaste, onveranderlijke voor altijd geldende onverwrikbare idealen en richtsnoeren, maar die de politiek beoefent als kunst van het mogelijke en noodzakelijke.

Men heeft Chamberlain's politiek tegenover de dictatoren wel genoemd *de politiek zonder geweten*.

Hij antwoordt: "Ik hoop, dat men eens zal erkennen, dat er meer geweten in steekt dan in de schoonste politieke redevoeringen." Zijn prijs geven van Abessinië en Spanje en daarna Tsjecho-Slowakije noemt hij het offeren van verloren zaken, die toch niet meer te redden zijn terwille van hogere belangen, het redden van den wereldvrede.

Franse spotprent uit 1939. Hitler vraagt zich af of hij tevreden zal moeten zijn met de druiven die hij geplukt heeft.

40. Chamberlains reactie op de bezetting van de rest van Tsjecho-Slowakije in maart 1939*

Toen ik terugkeerde na mijn tweede bezoek vertelde ik het Lagerhuis van een gesprek dat ik met Herr Hitler had gehad. Ik zei ervan dat hij, met groten ernst sprekend, had herhaald wat hij reeds in Berchtesgaden had gezegd - namelijk dat het zijn laatste territoriale ambitie in Europa was en dat hij niet wenst in het Deutsche Rijk volken van andere rassen te betrekken.

Herr Hitler bevestigde zelf dit verslag van ons gesprek in de rede welke hij in het Sportpaleis in Berlijn hield. Hij zei daar: "Dit is de laatste territoriale aanspraak die ik in Europa moet maken". En wat hij later zei in dezelfde rede: "Ik heb Mr. Chamberlain verzekerd, en ik herhaal het nu nadrukkelijk, dat Duitsland, als dit probleem is opgelost, geen territoriale problemen in Europa meer heeft." En hij voegde er aan toe: "Wij willen geen Tsjechen".

En in de overeenkomst van München zelf, die Herr Hitler's handtekening draagt, komt deze clause voor:

"De eindbepaling der grenzen zal plaats hebben door de internationale commissie" - de eindbepaling.

En tenslotte verklaarden wij in de overeenkomst die hij en ik samen in München tekenden dat alle andere kwesties die onze twee landen zouden kunnen aangaan, behandeld zouden worden met de methode der raadpleging.

Moet niet onvermijdelijk de gedachte rijzen, als het zo gemakkelijk is goede redenen te vinden voor veronachtzaming van toezeggingen zoo plechtig en zoo herhaaldelijk gedaan, hoeveel waarde men kan hechten aan andere toezeggingen die uit dezelfde bron komen?

Er is een ander stel vragen die bijna onvermijdelijk in onze gedachten moeten komen en in die van anderen, misschien zelfs in Duitsland zelf. Duitsland heeft onder zijn huidige regime aan de wereld een reeks onaangename verrassingen bezorgd. Het Rijnland, de Oostenrijkse Anschluss, de afscheiding van Sudetenland - al deze dingen schokten en tartten de openbare mening in de hele wereld. Maar, hoe ernstig wij ook bezwaar mochten maken tegen de methoden die in elk van die gevallen werden gebruikt, er was iets te zeggen ... voor de noodzakelijkheid van verandering in de bestaande situatie.

Maar de gebeurtenissen die deze week hebben plaatsgehad met volledige veronachtzaming van de beginselen door de Duitse regering zelf vastgesteld schijnen onder een andere categorie te vallen en moeten ons

allen doen afvragen: "Is dit het einde van een oud avontuur, of het begon van een nieuw? Is dit de laatste aanval op een kleine staat, of moet hij door andere worden gevolgd? Is dit, inderdaad, een stap in de richting van een poging de wereld met geweld te overheersen?"

41. Duitsers op het Wenceslausplein. Nieuwe Rotterdamsche Courant, maart 1939

De Duitsers, die in Praag en Bohemen wonen, waren gisteren bijeengekomen op het Wenceslausplein te Praag om de groote parade van het Duitse leger bij te wonen. De Tsjechen waren weg gebleven van de gebruikelijke wandelwegen, teneinde niet aanwezig te zijn bij het défilé der veroveraars.

De Duitsers verdrongen zich op de balkons van café's en hotels aan het plein. Voor de vensters van de woningen stond niemand. Bij wijze van protest hadden de bewoners de Tsjechische vlaggen ingehaald, die zij op bevel van de Duitse autoriteiten moesten uitsteken. In de wijken der binnenstad waaiden slechts enkele hakenkruisvlaggen, die door Duitsers uitgehangen waren. De autoriteiten der

Tsjechische regeering hadden bevel gekregen de revue bij te wonen.

Terwijl de Duitsers juichten voor het Derde Rijk, maakten de Tsjechen gebruik van het mooie weer om naar buiten te gaan endaar te trachten hun leed te vergeten.

Den geheelen dag stonden velen bij het graf van den onbekenden soldaat, met gebogen hoofd biddend. Tusschen de beide eeuwige vlammen liggen ontelbare bloemen, welke hier door vrouwen zijn gelegd.

42. Maarschalk Worosjilow tegen het hoofd van de Franse onderhandelingsdelegatie in Moskou, 22 augustus 1939*

Reeds verscheidene jarenlang is er sprake geweest van militaire samenwerking met Frankrijk. Het is nimmer zo ver gekomen. Verleden jaar, toen Tsjecho-Slowakije bezig was ten onder te gaan, verwachtten wij een teken van Frankrijk en Engeland, doch er gebeurde niets. Onze troepen stonden gereed. De regeringen van Frankrijk en Engeland hebben de politieke en militaire besprekingen thans al te zeer op de lange baan geschoven. Daarom moet de mogelijkheid dat zich op politiek terrein zekere gebeurtenissen voordoen, niet uitgesloten worden geacht.

43. Hitler tijdens zijn laatste dagen in de Berlijnse bunker

We hadden in 1938 ten strijde moeten trekken. Hoewel we zelf niet volledig voorbereid waren, waren wij beter voorbereid dan de vijand. September 1938 zou de meest gunstige datum zijn geweest. En welk een kans hadden we om de strijd te beperken.

44. Keitel - chef-staf van het Duitse leger - tijdens het proces van Neurenberg over de reactie van de Duitse generaals op de Conferentie van München

Wij waren dolblij dat het niet tot een militaire operatie zou komen, want ... wij waren altijd van mening geweest dat onze aanvalsmiddelen onvoldoende waren tegen de grensverdediging van Tsjecho-Slowakije. Uit militair standpunt bezien ontbraken ons de middelen om door de fortenlinie aan de grens heen te breken.

45. De Britse diplomaat Henderson schreef over de periode toen hij ambassadeur was te Berlijn (1937-1939)

Welke kaarten had Chamberlain in handen toen hij naar München vertrok om bijna alleen tegen Hitler te spelen? Ten eerste: Groot-Brittannië was in alle opzichten bijna volkomen onvoorbereid op een oorlog(...).

Ten tweede: de Franse regering was in 1938 absoluut niet bereid, noch in staat om voor de Tsjechen te strijden, hoewel zij toch Frankrijks bondgenoten waren en niet de onze.

Ten derde: het stond vast dat de Tsjechen onmiddellijk verslagen zouden worden en hun land volkomen vernietigd, lang voordat Frankrijk of Engeland hun enige daadwerkelijke hulp zouden hebben kunnen verlenen (...)

46. George Kennan - Amerikaans diplomaat en historicus - over de conferentie van München

Wij weten nu dat het ook een onnodige poging is geweest - onnodig omdat de Tsjechen zich defensief in een zeer sterke positie bevonden en in staat zouden zijn geweest langdurig verzet te bieden als zij hadden besloten toch te vechten; nog onnodiger zelfs omdat de Duitse generaals op dat moment bereid waren Hitler ten val te brengen, als hij tot een oorlog besloot, omdat zij het Duitse leger niet sterk genoeg achtten voor deze krachtmeting.

HERKOMST VAN DE BRONNEN

A. Blonk, J. Romein, *Rondgang door de Algemene en Vaderlandse geschiedenis*. Deel 2 Nieuwere en Nieuwste geschiedenis (Groningen/Djakarta 1951).

P.J. Bouman, *Revolutie der Eenzamen* (Assen 1953).

A. Bullock, *Hitler en Stalin* (New York 1992).

W. Churchill, *Memoires over de Tweede Wereldoorlog. De storm steekt op. Van oorlog tot oorlog 1919-1939* (Amsterdam/Brussel 1948).

Documentaire 20e eeuw. Kroniek en aanzien van onze tijd nr.15 (facsimile van *De Volkskrant*, 30 september 1938).

William G. Hyland, 'Foreigh Affairs at 70', in: *Foreigh Affairs*, september 1992.

'Mannen van beteekeenis belicht', serie artikelen in *Wiering's Weekbladen* (Amsterdam 1939).

L. Mulder, A. Doedens, *De Twintiste Eeuw* (Apeldoorn 1991).

W.L. Shirer, *Opkomst en ondergang van het Derde Rijk. De geschiedenis van het Nationaal-Socialistische Duitsland*, Deel 1 (Amsterdam z.j.).

P. Schneiders e.a., *Voorspel en verloop van de Tweede Wereldoorlog*, serie 'Historische thema's in teksten en documenten'.

Standaard Geschiedenis van de 20ste eeuw. Foto's, feiten en figuren. Deel 4 1935-1941.

John W. Wheeler-Bennett, *Munich. Prologue to tragedy* (London 1963).

Berlijn en de nieuwe Bundesländer

**10-daagse reis naar Berlijn, Potsdam, Wittenberg, Erfurt, Gotha, Weimar, Eisenach
donderdag 5 mei t/m zaterdag 14 mei**

Het CE-onderwerp 'Duitsland' heeft al veel stof doen opwaaien en aanleiding gegeven tot tal van publikaties en nascholingsactiviteiten. In het niet aardig, leerzaam en ontspannend vlak voor het examen enkele zenuw- en cultuurcentra van Duitsland te bezoeken, die in de meer of minder recente geschiedenis een rol gespeeld hebben? De vakantie rond Hemelvaartsdag biedt daartoe de gelegenheid.

Het (voorlopige) programma omvat zes overnachtingen in Berlijn en drie in Erfurt. Er zal gereisd worden met een luxe tourbus. De heen- en terugreis duren ieder een dag.

aan Wittenberg, waar in Luthers voetsporen zal worden getreden. Misschien kan een korte kennismaking met Leipzig ook nog gerealiseerd worden.

We doorkruisen in de volgende dagen Erfurt zelf en bezoeken ook Gotha, Jena en Weimar, bekende plaatsnamen voor historici.

Op de terugreis wordt Eisenach aangedaan; naast het Bachmuseum is de hooggelegen Wartburg hier de bestemming.

De reis is voor VGN-leden en hun introducés. Er wordt overnacht in tweepersoonkamers

met douche en toilet. De verzorging geschiedt op basis van logies en ontbijt. De reisverzekering is in de reissom inbegrepen.

Berlijn

Hier staan ondermeer een stadsrondrit op het programma en bezoeken aan het Rijksdaggebouw, het Museuminsel, Schloss Charlottenburg, het Egyptisch museum etcetera.

Er wordt een dagtocht gemaakt naar Potsdam, waar we het Duitse Versailles, het slot Sanssouci, bezoeken en verder het slot Cecilienhof en de oude binnenstad met 'das holländische Viertel'. Natuurlijk is er ook een dag uitgetrokken om naar eigen inzicht door te brengen.

Erfurt

Na het bezoek aan Berlijn vertrekken we met de bus naar Erfurt. Onderweg brengen we een bezoek

Reissom: **f1295,-** voor leden, niet leden betalen **f100,-** meer!

Niet inbegrepen zijn: maaltijden (behalve dus het ontbijt), entrées, annuleringsverzekering.

U kunt zich opgeven voor de reis door een briefkaart te sturen of te bellen naar Johan Raven, Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens. Tel. 05109-4050. De aanbetaling van f100,- per persoon geldt als bewijs van inschrijving. Maak dit bedrag over op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag o.v.v. Berlijn 1994.

**Het aantal deelnemers is beperkt tot vijftig.
Plaatsing geschiedt op volgorde van binnenkomst van uw betaling.**

nd: een nieuwe edenis die straks rdt gedragen!

Educaboek en KPC schrijven samen geschiedenis.

Uw vak is, net als de geschiedenis, voortdurend in beweging. Vandaar dat Educaboek en KPC- twee 'grootmachten' in onderwijsland- hun krachten hebben gebundeld. Met als doel: een moderne methode geschiedenis voor de basisvorming. Op dit moment zijn auteursteam en

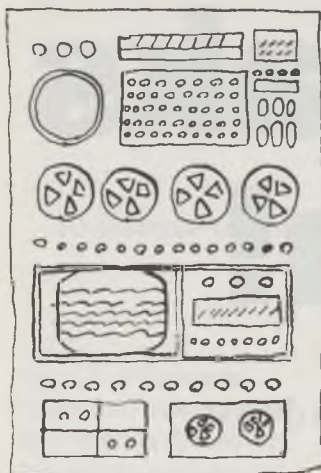
uitgeverij al volop aan de slag om de didactische strategie in krachtige daden om te zetten. Een beslissende slag met hoge inzet: de brug slaan tussen historie en heden. In de nabije toekomst vertellen wij u graag, hoe u met een moderne methode les kunt geven over een boeiend verleden....

EDUCABOEK/EDUCATIEVE PARTNERS

De Molen 20, 3994 DB Houten. telefoon afd. Docentenservice: 03403-59702.

Bij bronnenkatern 4

Dit bronnenkatern, geschikt voor de bovenbouw Havo en Vwo, kregen we van Mark Kropman, docent geschiedenis en staatsinrichting aan het Mummellius College in Alkmaar.
Het is een gedeelte van de uitdraai van een computerprogramma, dat hij maakte om leerlingen te laten oefenen in het plaatsen van een bron.

Wij laten Mark Kropman nu verder zelf aan het woord.

TECHNISCHE GEGEVENS

Het programma is gemaakt in NIVO-TAIGA en bevat tenminste de onderdelen DIS8.EXE, TST.DA0 en TST.PR0.

Gebruik bij twee diskdrives:
Stop schijf met DIS8.EXE in drive A:
Stop schijf met Conferentie van München in drive B:
Ga naar drive B:
Type a:dis8 en volg instructies van het programma.

Bij gebruik harddisk:
Maak directory Sudeten
Kopieer DIS8.EXE, TST.DA0 en TST.PR0 naar Sudeten.
Ga naar DIR Sudeten.
Type dis8 en volg instructies van het programma.

In het kader van zowel de basisvorming als het nieuwe examenprogramma wordt van de leerlingen verwacht dat zij zelfstandig met bronnen kunnen werken. Menig docent zal ervaren hebben dat leerlingen vaak moeite hebben met het plaatsen van een bron naar herkomst en tijd. Om daarin wat te oefenen is het hier beschreven materiaal over de Conferentie van München gemaakt.

Het materiaal bestaat uit:

- * een bronnenkatern voor de leraar, waarin de bronnen in chronologische volgorde staan, voorzien van auteur(s) en datering afgedrukt in dit nummer van KLEIO
- * een bronnenboekje voor de leerling en een computerprogramma op floppy.

Sommige docenten geschiedenis en staatsinrichting hebben nog enige koudwatervrees voor het gebruik van een computerprogramma in klasverband. Zij kunnen zich beperken tot het bekijken van de bronnen en daaruit halen wat van hun gading is. Samen met een chronologie zijn ze afgedrukt in het bronnenkatern.

Het computerprogramma bevat zeventien bronnen, in het katern voorzien van een *, rond de Conferentie van München.

Het programma stelt steeds aan de hand van een fragment van een bron vragen naar de auteur van de bron en de tijd waarin de bron geschreven kan zijn. Dit geschiedt door een keuze uit vier mogelijkheden. Een foute keuze wordt van commentaar voorzien, waarna de leerling het nogmaals kan proberen. Bij meerdere keren struikelen over dezelfde vraag moet de inleiding nogmaals gelezen worden.

Nadat de vragen naar auteur en tijdstip zijn

beantwoord, wordt gevraagd de bronnen in chronologische volgorde te plaatsen.

In het hoofdmenu kan men kiezen uit drie sets van bronnen. (tweemaal vijf en een keer zeven).

Het hoofdmenu is op te vragen met <F7> (niet op elke plaats in het programma). Daarnaast zijn er hulpschermen beschikbaar, waarin iets verteld wordt over de hoofdrolspelers en over de geschiedenis rond de conferentie zelf. De hulpschermen zijn ondergebracht in een menu, dat met <F6> is op te roepen.

Aan het einde van elk onderdeel wordt de leerling medegedeeld hoeveel vragen er zijn afgewerkt, hoeveel vragen er uiteindelijk goed zijn beantwoord en wat de score is.

Ook al staan alle bronnen en toelichting in het programma zelf, toch kan het handig zijn om de (uitgebreide) bronnen en toelichting bij de hand te hebben. In het leerlingenboekje staan deze in alfabetische volgorde vermeld, zonder auteur of datering uiteraard. Het leerlingenboekje bevat voorts een inleiding op de Conferentie van München, een chronologisch overzicht en een korte aanduiding van de hoofdrolspelers.

Een ieder die het computerprogramma wenst te gebruiken, kan dit bestellen door f50,- over te maken op postgiro 2999635 t.n.v. M. Kropman, Laplacestraat 30hs, 1098 Amsterdam, o.v.v. SUDETEN.

Id like to
discuss my
test score...

kleio

nummer 10/93
pagina's 14 en 15

Geschiedenis met een menselijk gezicht

Jan van Oudheusden bespreekt:

Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.),
Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief
(Uitgeverij Boom, Meppel/Open Universiteit, Sittard 1992),
370 pagina's, geïllustreerd, prijs f59,50.

De jaren waarin onze vaderlandse geschiedenis nog bijna uitsluitend werd bekeken vanuit de politiek-militaire invalshoek, liggen ver achter ons. Na die tijd volgde een hausse aan literatuur die vooral aandacht besteedde aan de sociaal-economische bestaansvoorwaarden van ons volk. Termen uit onze 'vaderlandse geschiedenis' als 'Tachtigjarige Oorlog', of '1600 Slag bij Nieuwpoort' verloren toen wat van hun dwingende zeggingskracht. Een tijdlang overheerste de structuralistische benadering van de geschiedenis door de adepten van Fernand Braudel. In hun scripties brachten zij grote hoeveelheden tabellen, statistieken en ander cijfermateriaal boven tafel, alles over sociaal-economische onderwerpen.

"*L'historien du futur sera programmeur ou il ne sera pas*", schreef indertijd Emmanuel Le Roy Ladurie.

"*Tellen in plaats van vertellen*", zo oordeelde later H. Wesseling. Onze woordenschat werd uitgebreid met een nieuw woord: Cliometrie, en vooral onder invloed van de dissertatie van Kees Bertels belandde Kleio ook in ons land in de computer.

Expliciet blijken het primaat van de sociaal-economische geschiedenis en de invloed van de Annales uit de opzet van de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*.

Genoeg gerekend

Vanaf begin jaren tachtig kwam daar weer een reactie op. Onder jonge historici rees verzet tegen al dat tellen en rekenen. Het

verhaal kwam weer meer in trek. Bovendien lonkten nieuwe perspectieven. Met name het terrein van de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis bood tal van nieuwe mogelijkheden en benaderingswijzen. Dat het werk van Michel Vovelle, de drijvende kracht achter het onderzoek naar cultuur en mentaliteit, midden jaren tachtig vertaald werd, was een indicatie voor de vitaliteit van deze jonge loot aan de boom der geschiedwetenschap. Vovelle schreef onder meer over de dood, over het collectief onderbewuste, en over volksreligiositeit.

Een van degenen die Vovelle bij ons introduceerden was de Rotterdamse historicus Willem Frijhoff, die inmiddels ook alweer enkele jaren met dit bijltje hakt. Samen met Peter te Boekhorst (wetenschappelijk medewerker Open Universiteit) en de Cambridge-historicus Peter Burke voert hij de redactie van de bundel *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850*. Dit boek maakt samen met een werkboek en een video-programma deel uit van de cursus *Rituëel en symboliek in het dagelijks leven. Nederland 1500-1850* van de studierichting Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit.

Basis van het boek

Frijhoff verzorgt de inleiding, waarin hij het weerbarstige begrip 'historische antropologie' tracht te verklaren. De wederzijdse betrokkenheid van geschiedenis, psychologie en sociale wetenschappen leidde ertoe dat al-

lerlei historische categorieën die vroeger nauwelijks werden geproblematiseerd, thans worden herkend als sociaal en cultureel bepaalde grootheden die veranderen in de tijd. Neem bijvoorbeeld de belangstelling voor jeugd en puberteit twee decennia geleden, tegenover de recente historische waardering voor ouderdom. Dat zijn staaltjes van psychohistorie.

Historische antropologie is, aldus Frijhoff, een ander voorbeeld van vruchtbaar wetenschappelijk grensverkeer. Hoewel een echt debat tussen historici en antropologen nog niet heeft plaatsgevonden, zijn er al wel enkele geruchtmakende studies verschenen op het snijvlak van geschiedenis en antropologie. Men onderzoekt de magie in de geschiedenis, de meibomen, de vrouwenverkoop, de rouwverwerking. Onze eigen Herman Pleij houdt zich al jaren bezig met sneeuwpoppen en andere ogenschijnlijk triviale aspecten van het menselijk bedrijf, die plotseling tot verrassende inzichten en conclusies kunnen lei-

Jost Amman, *De Marskramer, houtsne* 1568.

den. De historicus Peter Wood gebruikte antropologische methoden om de aard van de taal en de arbeid te onderzoeken bij de slaven van South Carolina. Lawrence Levine baseerde zich op folklore om te laten zien, hoe zwarte slaven met taal en humor het hoofd boden aan hun tegenslagen.

Robert Darntons artikel 'De grote katten-slachting' uit 1984 veroorzaakte misschien wel de meeste discussie. Uit wraak voor het slechte eten dat zij van hun baas voorgeschooteld kregen, hielden enkele Parijse typografen de baas en zijn vrouw uit hun slaap door kattengejammer te imiteren. Toen de bazin vroeg de katten af te maken, knuppelden ze alle katten uit de buurt neer en hingen ze aan galgen op, zonder dat de baas iets kon terugdoen. Een typisch voorbeeld van een charivari, een luidruchtige of hardhandige wijze waarop een groep het afwijkende of laakbare gedrag van haar leden controleert. Een lekkere kluit voor historisch-antropologen.

Volgens Frijhoff geeft de culturele antropologie aan de geschiedenis weer haar 'menseelijke gezicht' terug, dat zij verloren had door de abstracte theorievorming, de kwantitatieve benadering en het onwezenlijke taalgebruik van de sociaal-economische geschiedenis.

Het begrip 'cultuur' moet je in dit kader ruim opvatten, zoals P.J. Bouman dat deed: dus cultuur zien als "*levensstijl van een samenleving*". Antropologie vult mentaliteitsgeschiedenis aan door er een coherente cultuuropvatting aan toe te voegen, zegt Darn-ton. En Peter Burke koestert hoge verwachtingen over de ontmoeting tussen geschiedenis en culturele antropologie, op grond van de volgende vijf punten: het kwalitatieve karakter (tegenover het kwantitatieve van sociaal-historisch onderzoek); de concentratie op kleine gemeenschappen (een voorbeeld: *Montaillou* van de inmiddels bekeerde Le Roy Ladurie); aandacht voor de eigen normen van vroegere samenlevingen; aandacht voor het rituele en symbolische karakter van de cultuur van alledag; en studie van de theoretici van de symboliek van alledag.

Inhoud

Cultuur en maatschappij in Nederland wil uitdrukkelijk geen totaalbeeld van de Nederlandse cultuur schetsen (zoals Simon Schama dat deed in *Overvloed en onbehagen*), maar culturele circuits in alle lagen van

de bevolking beschrijven. Vooral hoe de groepen van binnenuit georganiseerd waren interesseert de auteurs. Zo komt een breed spectrum aan de orde, van de hofcultuur van de Oranjes tot de rafelrand van de samenleving.

Niet het formuleren van een gemeenschappelijke noemer van de Nederlandse cultuur wordt nagestreefd, maar het blootleggen van de complexiteit, de gelaagdheid, de 'subtiële rijkdom van de gedragscodes' onder de vaak opzichtige weelde van de burgermaatschappij.

Nu is het in het kader van deze bespreking onmogelijk alle negen bijdragen aan dit boek een evenredige aandacht te geven. Het aardige van de studie is dat het een bundeling vormt van het werk van merendeels veelbelovende jonge onderzoekers. De meesten zijn zo tussen de dertig en de veertig; juist gepromoveerd of onderweg. Via recente publikaties kunnen zij al enige bekendheid claimen. Hun belangstellingen lopen uiteen van de rijke stedelijke materiële cultuur tot marginaliteit en misdaad.

De actieradius van hun onderzoek beperkt zich helaas bijna steeds tot het gewest Holland (een gunstige uitzondering vormt Gerard Rooijackers die over Brabant schrijft).

Ik wil mij beperken tot een bloemlezing met als criterium: waar kan (naar mijn smaak) de gemiddelde geschiedenisdocent wat van opsteken voor zijn lessen?

Olaf Mörke benadert de hofcultuur van het huis Oranje-Nassau in de zeventiende eeuw via een even interessante als originele methodiek: namelijk door te letten op de tafelschikking bij feestmaaltijden en de samenstelling van plechtige stoeten bij begrafenissen of bijzondere vieringen.

Op allerlei manieren gebruikte het hof ritten en symbolen om de geworteldheid van Oranje in de Nederlandse traditie uit te beelden. Ook de internationale status werd propagandistisch tenvolle uitgebuit. Wie nu nauwkeurig kijkt hoe die ceremonies georkestreerd waren, ontdekt, aldus Mörke, een sterke integratie van het hoofse in het republikeinse: de tegenstelling tussen Oranje en de regenten was blijkbaar niet zo absoluut als die steeds is voorgesteld. In het eerste stadhouderloze tijdvak werd de jonge prins Willem in de Hollandse steden uitbundig, als een vorstenkind, ontvangen. En de Staten-Generaal moesten zelfs praalkoetsen van de Oranjes lenen om ambassadeurs te ontvangen. Het charisma van de stadhouder werd ingezet om de belangen van de Republiek te verdedigen.

kleio

nummer 10/93
pagina's 16 en 17

Bedevaartvaantje van Sint Markulfus die als heilige bisschop een vorst geneest van het 'koningszeer' (kropgezwel). In het onderschrift kunnen we lezen: 'S. Marcoen genesende het koninckseer geert tot Grez den ersten dagh Mey'. Kopergravure, 18e eeuw uit Graven of Grez-Doiceau in Belgisch Brabant.

Ook Thera Wijsenbeek-Olthuis hanteert voor haar artikel over vreemd en eigen in de woon- en leefcultuur in de steden een opvallende soort bronnen: boedelinventarissen, notariële lijsten van roerende en onroerende goederen van een huishouden, bedoeld om de erfenis van minderjarige kinderen te beschermen of het verdelen van de boedel te vergemakkelijken.

Daar valt heel wat uit op te maken. Niet alleen hoeveel kamers het zeventiende-eeuwse grachtenhuis precies telde, maar ook hoe de bewoners hun kachel stookten, hun beddegoed stapelden, hun schilderijen driehoog ophingen, en hun interieurs vulden met exotica en prullaria uit de Oost. De toevloed van immigranten uit Vlaanderen leidde tot ergernis over hun 'barokke' leefstijl, maar even vaak tot imitatie van hun luxe leventje.

Rudolf Dekker maakt onder meer gebruik van straatnamen en van prenten van Jan Luijken en schilderijen van Van Ostade, om het leven van handwerkslieden en arbeiders in Holland te beschrijven. Voor dienstmeiden was bijvoorbeeld eenvoudige kleding voorgeschreven via officiële verordeningen. Aan het feit dat men knopen droeg aan kleding in plaats van veters, viel af te leiden of iemand rijk was of niet.

De auteur gaat niet alleen in op kleding en uiterlijk vertoon, maar ook op beroepsafwijkingen: glasblazers liepen vaak rond met 'vurige leepogen'; vollers en ververs stonken een uur in de wind. Bakkers en molenaars hadden een slechte reputatie, net als kleermakers.

Florike Egmond is expert in bendes en onderwereld. Zij onderzoekt, of er in de onderwereld sprake was van een zekere 'te-

gencultuur', dus of men zich in die kringen ook afzette tegen de gevestigde burgermansmoraal.

Zorgvuldig brengt zij de 'criminele infrastructuur' in Holland in kaart. Er bestond een stadszonderwereld met een zeer mobiel interstedelijk karakter. Uit verhoren valt op te maken, dat de criminelen voortdurend van stad naar stad reisden. De vrouwen zaten de mannelijke bendeleden daarbij behoorlijk achter de voddën. Anders dan bij deze stadsbenden was er bij benden in landgewesten vrijwel uitsluitend sprake van inheemsen. Haar conclusie luidt, dat de benden eigenlijk een nauwkeurige afspiegeling vormden van hun regionale of etnische achterban. Er was dus geen sprake van zoiets als een criminele subcultuur.

Hoe het er in een spinhuis aan toe ging, kunnen we bij Lotte van de Pol lezen. Hoe geaccepteerd was prostitutie eigenlijk?, luidt haar hoofdvraag. Ze citeert spreekwoorden, zoals: "*Het gemak voor de eer, zei de meid, en ze sliep bij haar baas: toen had ze nog maar één bed te schudden*".

Het is eigenlijk een hele nare en onsmakelijke problematiek, want na de beschrijving van de werking van de wurgpaal en allerlei door gevallen vrouwen gebezigde scheldwoorden wordt gedetailleerd beschreven hoe vrouwen met elkaar vochten (tot 'bek opsnijden' toe), hoe de stadsoverheid het verschijnsel straatprostitutie trachtte te reglementeren, enzovoort. Een duidelijke conclusie ontbreekt.

Tegen het aloude sociologische onderscheid tussen 'Gemeinschaft' en 'Gesellschaft', dus de idee dat urbanisering slechts kan leiden tot het uiteenvallen van alle gemeenschaps-

leven, is al veel verzet aangetekend. Herman Roodenburg doet dat ook door in geuren en kleuren het gezellige buurtleven te beschrijven in Leiden en Den Haag. Dat leven in 'gebuyrten' was beslist niet anoniem en onverschillig, integendeel, mensen kwamen voor elkaar op. Nieuwkomers, immigranten van buiten, werden in de regel geaccepteerd; etnisch geweld ontbrak, behalve als het ging om conflicten met arme, Asjkenazische joden.

Gerard Rooijackers komt langs een andere weg tot een soortgelijke conclusie als Roodenburg met betrekking tot de houdbaarheid van de 'Gemeinschaft'. 'Gesellschaft'-these. Hij onderzoekt de rol van 'culturele tussenpersonen' (naar Vovelle) in Brabantse dorpen. Geestelijken, schoolmeesters, artsen, maar ook kwakzalvers leefden in twee circuits of werelden: die van de plaatselijke groep en die van de bredere wereld. Er was altijd sprake van latente spanning. Soms ontlaaide die zich in een volksgericht, zoals gebeurde in 1740 in Oisterwijk, waar een predikantenwoning werd aangevallen door dorpelingen, die alles kort en klein sloegen. Al waren culturele tussenpersonen dan niet altijd het mikpunt van dit soort volksgericht, zo knus en besloten als het er volgens de sociologen van de 'Gemeinschaft' in de oude dorpen aan toe ging, was het beslist niet.

De bijdrage van Peter Nicolai over de familiecultuur van de Kingma's te Makkum, en die van Willem de Blécourt over toverij vind ik minder overtuigend, omdat de auteurs naar mijn smaak wat weinig afstand nemen tot hun onderwerp.

Conclusie

Het boek *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* laat een kwalitatief goede dwarsdoorsnede zien van de resultaten van het werk van beoefenaren van historische antropologie. De lezer moet wel even doorbijten, want de gerechten worden soms nogal droog opgediend. Voor het grote publiek vormt Schama veel smakelijker leesvoer.

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd.

Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

De Indologen, ambtenaren voor de Oost 1825-1950 van de hand van C. Fasseur, hoogleraar in de geschiedenis van Indonesië aan de universiteit van Leiden, is een pil van ruim 550 bladzijden. Thema van het boek is het Indisch ambtenarenonderwijs, anderhalve eeuw geleden ontstaan uit het besef dat Nederland baat zou hebben bij adequaat opgeleide bestuurders in de Oost. Naast achtergronden en tijdgeest die het onderwijs in de loop van de tijd hebben bepaald legt Fasseur ook een verbinding met het heden. 'Ruizes over vakkenpakketten, het nut van examens en het voor en tegen van een beroeps- of een wetenschappelijke opleiding speelden toen ook al.'

Het boek is voorzien van een enkel kaartje en een aantal illustraties (z/w), noten, een uitgebreide bron- en literatuuropgave en een personenregister. Uitgegeven bij Bert Bakker voor een prijs van f49,90. ISBN 903511275X.

Thela Publishers is een uitgeverij die zich speciaal richt op Latijns-Amerika. Onder de titel *Campesinos, kleine boeren in Latijns-Amerika* is een bundel opstellen verschenen samengesteld door Arij Ouweneel, hoofd-docent aan het Centrum voor Studie en Documentatie van Latijns-Amerika (CEDLA).

Een keur van internationale specialisten behandelt de agrarische geschiedenis van het werelddeel.

De opstellen zijn chronologisch gerangschikt. Een aantal ervan behandelt uitsluitend het heden. De bundel is namelijk niet alleen voor historici maar ook voor antropologen en andere belangstellenden bedoeld. Het boek bevat kaartjes, tabellen en andere illustraties. De aantekeningen/verwijzingen, bibliografie en informatie over hoge autoriteiten die genoemd worden en over de achtergronden van de auteurs maken dit boek van 483 bladzijden tot een rijke bron voor de agrarische geschiedenis van Latijns-Amerika. Voor het VO misschien te hoog gegrepen, maar voor HBO en WO waardevol.

Prijs f49,50, ISBN 9055380016.

Na een periode van relatieve armoede lijkt nu een stroom van biografieën een weg naar het publiek te zoeken. Bij SDU verscheen *Monne de Miranda* van Dr. G.W.B. Borrie, oud-burgemeester van Eindhoven.

Borrie schetst in ruim 500 bladzijden het leven van deze Amsterdamse gemeentebe-stuurder. De Miranda (1875-1942), van beroep diamantbewerker, was een van die wet-houders die de SDAP, later PvdA, de faam hebben bezorgd bekwame bestuurders te leveren. In 1911 werd hij gekozen in de gemeenteraad van Amsterdam, waar hij prominent aanwezig was en op radicale wijze een uitgebreide hervormingspolitiek voerde.

De studie is voorzien van noten, een opgave van bronnen en literatuur, drie bijlagen en een personenregister, enige familiefoto's en een lijst van gebruikte afkortingen.

Prijs f59,90, ISBN 9012080215.

In de serie 'Europese contouren' onder redactie van Jacques Le Goff verscheen van de hand van Michel Mollat du Jourdin *Europa en de zee*. In deze paperback van 323 bladzijden wordt de betekenis van de zee voor Europa geschetst. Niet onverwacht, maar toch opvallend is, dat het accent ligt op de Middellandse Zee. Vikingen en Hanze worden wel genoemd, maar lijken toch van geringe betekenis te worden beschouwd.

De prijs van het boek, dat voorzien is van een aantal kaartjes, een literatuuropgave en

kleio

nummer 10/93
pagina's 18 en 19

een register, is f45,-. De uitgever is AGON. ISBN 9051571690.

De dynamiek van religie en cultuur is een bundel die de geschiedenis van het Nederlandse katholicisme behandelt. Onder redactie van Marit Monteiro, Gerard Rooijakkers en Joost Rosendaal (AIO's in Nijmegen en door bezuinigingen op één kamer gedreven, waar het plan ontstond) zijn artikelen over thema's als religieuze volkscultuur, vrouwen en religie, trouw en twijfel, bijeengebracht. De bundel werd aangeboden aan prof. Spiertz bij diens afscheid. Uitgegeven door Kok in Kampen. Prijs f50,-, ISBN 9024269725.

Tenslotte nog een biografie, *Johan Huizinga, leven en werk in beelden en documenten*, geschreven door Anton van der Lem. Het boek is chronologisch-thematisch opgezet: de eerste drie hoofdstukken bestrijken de periode 1872-1905; vervolgens een hoofdstuk over Huizinga als tekenaar; dan in drie hoofdstukken de periode 1905-1926; een paar hoofdstukken over zijn vrienden, met speciale aandacht voor André Jolles; de laatste drie hoofdstukken bestrijken de periode 1926-1945. In zijn voorwoord neemt Van der Lem veel kritiek al weg door te melden dat deze biografie 'slechts' als inleiding is bedoeld.

Het boek leest uiterst plezierig en is zeer verzorgd uitgegeven door uitgeverij We-reldbibliotheek; met uitgebreide literatuur-opgave en personenregister. Kortom een sierraad voor elke boekenkast en een genot voor de lezer. Prijs f49,50 ingenaaid en f59,50 gebonden; ISBN 9028416188.

Jan de Ruiter

Nagekomen:

In november verscheen als Aulapocket bij het Spectrum *Geschiedenis van Nederland* door Horst Lademacher. Het is de vertaling van het in 1983 verschenen werk *Geschichte der Niederlande* (vertaling Pim Lukkenhaer), waarin Lademacher de politieke en institutionele geschiedenis van Nederland beschrijft vanaf de Bourgondische tijd tot in de jaren 70. Met beperkt notenapparaat, een chronologie, literatuuroverzicht, personenregister, zakenregister en enkele kaartjes, 678 blz. Prijs f34,90, ISBN 9027429359.

Een luxe-editie van de oorspronkelijke duitstalige versie *Die Niederlande. Politische Kultur zwischen Individualität und Anpassung* verscheen onlangs bij de Propyläen Verlag (Frankfurt am Main/Berlin). Geïllustreerd, 742 blz., prijs DM 148.

LIBERALISME IN NEDERLAND

G.A. van der List, P.G. van Schie (red.), *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Van Gorcum, Assen/Maastricht 1993) 157 + IX blz., prijs f34,90.

'Een individualisme zoo ongebreideld, dat het mij haast onrustbarend leek', met deze scherpe, door een tijdgenoot opgetekende observatie introduceert de Amsterdamse politicoloog Siep Stuurman Samuel van Houten (1837-1930) in deze bundel biografische opstellen. Van Houten neemt ook een prominente plaats in in Stuurmans recent verschenen boek *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992), dat een kentering lijkt in te luiden in de geringe aandacht die het Nederlandse liberalisme van voor de Tweede Wereldoorlog tot nog toe in de wetenschappelijke geschiedschrijving ten deel viel. (Besproken als 'Boek van de maand' in KLEIO 1992/9, blz. 25 e.v.)

Het hier te bespreken boek *Van Thorbecke tot Telders* sluit bij deze ontwikkeling aan.

De auteurs, hoofdzakelijk universitaire specialisten, hebben er volgens de redacteurs (beiden werkzaam bij de aan de VVD gelieerde prof. mr. B.M. Teldersstichting die het initiatief tot deze bundel nam) naar gestreefd bijdragen te leveren van een 'populair-wetenschappelijk karakter'. Wetenschappelijk door hun kritische distantie en literatuurverwijzingen en populair door hun leesbaarheid. Daarin zijn zij geslaagd. In tien prettig geschreven, af en toe zelfs knappe portretten maakt de lezer kennis met evenzoveel prominente liberalen die voor 1940 een stempel op hun beweging hebben gedrukt.

Het is een gelukkige opzet geweest om de auteurs in hun bijdragen afzonderlijk aandacht te laten besteden aan zowel de politieke ideeën als de politieke betekenis van de geportretteerden. Daardoor, en door de uitvoerige (22 blz.) inleiding over het liberalisme in Nederland voor 1940 van de hand van de beide redacteurs, laat het boek zich lezen als een eerste kennismaking met de geschiedenis van deze politieke stroming.

Naast het van de liberalen bekende, door een individualistische instelling gevoede wantrouwen tegen een al te strikte partijorganisatie vallen in deze bundel twee dingen op. Allereerst de voortdurende generatiewisseling gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw, de periode waarin de Nederlandse liberalen op het hoogtepunt van hun

politieke macht stonden. De grondwetshervormende 'achtenveertigers' (in deze bundel gerepresenteerd door, hoe kan het ook anders, J.R. Thorbecke) werden vanaf de jaren 1870 - in hedendaagse termen gezegd - links gepasseerd door de generatie 'jong-liberalen' of 'sociaal-liberalen' van Van Houten, J. Kappeyne van de Coppello (1822-1895) en J.P.R. Tak van Poortvliet (1839-1904). Een homogene groep vormden zij niet, maar hun pleidooien voor uitbreiding van het kiesrecht en hun aandacht voor de 'sociale quaestie' hadden zij gemeen. Drastisch(er) staatsingrijpen op dit laatste gebied werd rond de eeuwwisseling bepleit door mensen als N.G. Pierson (1839-1909), P.W.A. Cort van der Linden (1846-1935), H. Goeman Borgesius (1847-1917) en M.F.W. Treub (1858-1931), de zogenaamde 'radicaal' of 'katheder-liberalen'.

Een ander opmerkelijk punt: bovengenoemde acht personen (allen in deze bundel beschreven) beleefden hun politieke gloriejaren tussen de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Alleen Cort van der Linden, die tussen 1913 en 1918 optrad als minister-president, valt er wellicht buiten, maar zijn politieke ideeën-vorming en betekenis moeten toch ook vooral gesitueerd worden rond de eeuwwisseling toen hij minister van justitie was in het vooruitstrevend-liberale kabinet-Pierson (1897-1901). (G. Voerman karakteriseert hem in deze bundel op blz. 123 als 'de doodgraver van het negentiende-eeuwse liberalisme'.) Van liberalen met een duidelijk twintigste-eeuws stempel - gezien de ondertitel van het boek toch een aanzienlijke aandachtsperiode - zijn slechts de portretten opgenomen van de vrijzinnig-democraat H.P. Marchant (1869-1956) en van de laatste voorzitter van de Liberale Staatspartij B.M. Telders (1903-1945). De beschrijving van P.J. Oud en zijn voor-aanstaande positie in de Vrijzinnig-Democratische Bond ontbreekt, omdat die al is opgenomen in een andere biografische opstellenbundel over prominente liberalen van na 1945.

Vastgesteld kan worden dat Marchant en Telders nooit dezelfde vooraanstaande politieke positie hebben ingenomen als bijvoorbeeld Thorbecke en Van Houten. En Oud beleefde zijn finst hour inderdaad pas echt als de naoorlogse leider van de VVD. Zo beschouwd weerspiegelt zich in deze bundel de onderlinge verdeeldheid en de, vooral onder invloed van het algemeen kiesrecht afnemende invloed die voor het Nederlandse liberalisme tussen 1900 en 1940 zo kenmerkend zijn.

De geschiedenisleraar kan met deze bundel

zijn kennis over de Nederlandse liberalen dus nog eens op een aardige manier ophalen. Voor lezing door leerlingen lijken de opstellen minder geschikt; het zal hen aan de nodige voorkennis ontbreken die voor een goed begrip van de in de levensbeschrijvingen centraal gestelde politieke ideeën (vorming) nodig is.

Jan Walravens

VROUWENGESCHIEDENIS

M.E. Monteiro en T.N. den Hartog, *Vrouwengeschiedenis* (Walburg Pers, Zutphen 1992) deel 8 in de reeks 'Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis', 62 blz., met register, prijs f 19,90

Vrouwengeschiedenis komt de beloftes die buiten achterop gedaan worden na. Het gaat in deze serie om archiefbronnen en hoe deze te gebruiken voor historisch onderzoek. Inderdaad geven Monteiro en Den Hartog een duidelijk overzicht van de manier waarop de archieven tot nu toe zijn gebruikt en tevens verschaffen zij ideeën voor verder onderzoek en doen zij suggesties voor vraagstellingen. Door toevoeging van een handwijzer die de zoektocht door archieven vergemakkelijkt en nuttige adressen geeft, is het een 'gebruikersvriendelijk' cahier.

Het boekje is overzichtelijk opgezet. In het inleidend gedeelte wordt precies omschreven hoe de onderwerpen behandeld zullen worden. Dit is geen droge opsomming, omdat de geschiedenis van de term 'vrouwengeschiedenis' erin verweven is. Vanaf circa 1974 zijn aan verschillende Nederlandse universiteiten vrouwengeschiedenisgroepen opgericht als kritiek op de bestaande wetenschapsbeoefening. Wat als de geschiedenis werd gepresenteerd, was feitelijk alleen het geschiedverhaal van mannen en hun ervaringen. Aanvankelijk lag de nadruk op identificatie met feministische voorgangsters en op legitimatie, maar in de jaren tachtig verschoof het zwaartepunt meer naar de historische analyse. Ook de onderzoeksbenadering blijkt in de loop der jaren veranderd. Werd in de jaren 70 nog vanuit een marxistische visie gewerkt, waarbij mannen als onderdrukkers en vrouwen als slachtoffers werden beschouwd, tegenwoordig onderzoekt de vrouwengeschiedenis de betekenis van sekse, die per cultuur en per periode kan verschillen.

De mogelijkheden van de beoefening van vrouwengeschiedenis op lokaal en regionaal niveau worden toegelicht aan de hand van vijf thema's, *vrouwenorganisatie, vrouwen-*

arbeid, meisjesonderwijs en vrouwelijke onderwijsgeven, moederschap, geloofsbeleving en godsdienstkeuze. Alle worden ze behandeld volgens het stramien: inleidng, vroegmoderne tijd (1500-1800) en 19e en 20e eeuw.

De behandeling is soms wat bekerend van toon in de onderzoekssuggesties en de raadgevingen met betrekking tot de te verwachten bronnenproblemen bij onderzoek doen bijna 'moederlijk' aan. Dit zijn echter de enige minpuntjes van dit grondige en bruikbare cahier.

Yvonne Klerks

OPSTAND

Jacqueline Doorn, *Landvoogd Leicester. Robert Dudley 1533-1588* (Europese Bibliotheek, Zaltbommel, 184 blz.)

Ondanks een indrukwekkende lijst van geraadpleegde werken heeft het boekje van mevrouw Doorn nauwelijks wetenschappelijke waarde. Dat komt enerzijds doordat zij de zeer belangrijke bronnenuitgave van Leicester's correspondentie over zijn Nederlandse periode (ed. H. Brugmans) en de meest recente literatuur van F.G. Oosterhoff uit 1988 en A. Kendall uit 1980 niet verwerkt heeft. De andere oorzaak is dat zij het materiaal over 'sweert Robin' te weinig gewogen heeft. Zo wordt de politiek-religieuze context van deze jaren - de gevolgen van de strijd tegen Spanje en de spanningen tussen de Calvinisten onderling - niet of nauwelijks aan de orde gesteld. Ook tekent zij de verhouding tussen Leicester en de groten uit de Nederlandse politiek - Maurits en Oldenbarneveldt - wel erg zwart-wit en dat levert een vertekend beeld op.

Zelfs kan men het boek geen historische roman noemen, want dan mag je toch enige psychologische diepgang verwachten.

Is het werk dan geschikt voor middelbare scholieren? Ik vrees van niet. De nadruk ligt namelijk zozeer op persoonlijke gebeurtenissen, tegenstellingen en ruzies, dat ook zij, mede door de voortdurende herhalingen en zijpaden, deze 'chronique scandaleuse' als saai terzijde zullen leggen.

Gezien de vorige werken van mevrouw Doorn valt deze studie erg tegen.

J.H.J. Geurts

SPIONAGE EN VERRAAD

Bob de Graaff, *Spion in de tuin. King Kong voor en na zijn dood*, (Sdu Uitgeverij, 's-Gravenhage 1992) 224 blz.

Met dit boek wil De Graaff voor het eerst een zakelijk-historische beoordeling geven van de vele verwarrende verwikkelingen in de affaire King Kong in het najaar van 1944 en van de voortdurende doofpot-activiteiten daarna.

Wat er allemaal sinds 1944 te doen is geweest over deze geruchtmakende zaak, behandelt De Graaff in het eerste, historiografische hoofdstuk van deze studie. Het verraad van *Market Garden* is het onderwerp van het tweede hoofdstuk en Lindemans' (King Kong) activiteiten tussen 16 september en zijn arrestatie op 28 oktober staan centraal in het laatste.

In het historiografische overzicht komen achtereenvolgens aan de orde de gezichtspunten en verklaringen van prins Bernhard zelf, van de aanbrenner van King Kong, contraspionage-functionaris Oreste Pinto, van het hoofd van de geheime dienst Eindhoven, van de oud-militair en verzetsman Th. Boeree en van de historici Cornelius Ryan en dr. L. de Jong. De conclusie is dat Pinto's beschuldigingen aan het adres van de prins ongegrond waren en geleid hebben tot een hele serie evenmin gegronde verklaringen, die het contact van de prins met Lindemans minimaliseerden en hem zo van verantwoordelijkheid voor het verraad van Arnhem probeerden te ontlasten.

In het tweede hoofdstuk stelt De Graaff, dat Lindemans Arnhem weliswaar verraden heeft, maar dat de Duitse autoriteiten zijn informatie niet direct op waarde wisten te schatten. Toch leidden zijn inlichtingen waarschijnlijk tot enige versnelde Duitse tegenmaatregelen, die met name de cruciale voortgang van de geallieerde grondtroepen in de operatie *Market Garden* zodanig vertraagden, dat de geallieerde doeleinden niet bereikt werden. In de rest van september en oktober (derde hoofdstuk) werd de inmiddels door velen gewantrouwde Lindemans door de Britten en Canadezen nog ingeschakeld bij de inlichtingen-werkzaamheden voor de bevrijding van West-Brabant en Zeeland, totdat hij door een collega-spion werd verraden.

Ik vind dat De Graaff met dit eerste historisch-wetenschappelijke onderzoek naar deze beruchte zaak goed werk geleverd heeft. Na de eerdere, tendentieuze en vaak oncontro-

leerbare publikaties over dit onderwerp is het een verademing om zijn nuchtere relaas te lezen, de bronnen verantwoord te zien en zogenaamde mysteries tot hun ware proporties teruggebracht te krijgen. Natuurlijk laat ook dit boek nog enige vragen onbeantwoord (183: Lindemans sprak nauwelijks Engels; hoe kon hij dan bruikbaar zijn voor de Britten? 138: onduidelijkheid over de vraag of er een oorlogsdagboek van de staf van de prins bestaat), maar het biedt tot nu toe het beste overzicht van de gebeurtenissen zelf en de diverse interpretaties daarvan. Ik kan dan ook helemaal instemmen met De Graaffs slotopmerkingen, dat de moeizame afwikkeling van de zaak King Kong te wijten is aan het verhullen van de feiten door de autoriteiten en dat alleen de waarheid hen uit die kluwen van misleiding en zwijgzaamheid bevrijdt.

H.J.C. Termeer

REGIO EN BIOGRAFIE

J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën 1. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* (Boom, Meppel / Stichting BRG, 's-Hertogenbosch 1992) 208 blz., prijs f24,50.

In het eerste deel van deze nieuwe reeks worden biografische schetsen van 48 personen gepresenteerd, die op een of andere wijze voor de provincie Noord-Brabant van belang zijn geweest. In steeds drie of vier bladzijden typeren de auteurs - zowel vak- als amateurhistorici - de betreffende persoon en zijn historische betekenis; er is zomogelijk een portret toegevoegd en een lijst van de gepubliceerde en ongepubliceerde bronnen, waaruit geput is.

De selectie van de beschreven personen in dit deel (van de Wouwse landmeter J.B. Adan tot en met de Osse industrieel Salomon van Zwanenberg) is het resultaat van enerzijds een algemene oproep aan amateur-historici om levensbeschrijvingen te leveren en anderzijds een gericht beroep op vakhistorici om over bepaalde personen te publiceren: getuige de lijst van auteurs hebben de laatsten de meeste bijdragen verzorgd.

Het resultaat van de inspanningen van de Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening in dit eerste deel is kwalitatief de moeite waard en wat betreft de beschreven personen zeer gevarieerd. Naast enkele bekende figuren als de politicus De Quay en de taalkundige Van Ginneken, gaat het voornamelijk om niet eerder beschreven, meest mannelijke personen van provinciaal belang uit allerlei beroepssectoren (kunstenaars, geestelijken, ondernemers, journalisten, auteurs), uit diverse delen van Brabant en voornamelijk uit de laatste drie eeuwen. Als de pragmatische opzet en het kwalitatieve peil van dit eerste deel ook in volgende afleveringen volgehouden kunnen worden, hebben het onderwijs en de regionale geschiedbeoefening in Noord-Brabant en ook de geschiedschrijving over deze provincie er een nuttige en veelbelovende bron van informatie bijgekregen.

H.J.C. Termeer

BLIJF BIJ OP UW VAKGEBIED

LEERMIDDELENDAG

**jaarlijkse beurs voor docenten
geschiedenis/staatsinrichting
en maatschappijleer**

**vrijdag 28 januari 1994
De Meervaart, Osdorpplein te
Amsterdam**

**10.30 - 16.00 uur
toegang gratis**

**• Circa tachtig standhouders,
waaronder educatieve uitgeverijen,
instellingen en belangenorganisaties •**

• Keuze uit 6 workshops •

• Crèche aanwezig •

• Gratis bezoekerspakket •

Meer informatie of deelname aan workshops via de uitgebreide programmakrant. Aanvragen via onderstaande bon of telefonisch 071-121841.

BON

Stuur mij ... ex. van de Programmakrant over de
Leermiddelendag op 28 januari 1994

Naam: _____

Adres: _____

Postcode/Plaats: _____

Stuur deze bon in een open enveloppe, zonder postzegel, naar: Stichting Burgerschapskunde,
Antwoordnummer 10055, 2300 VB Leiden.

TOT ZIENS OP 28 JANUARI

KLEIO KRANT

Nieuws van het **VGN** bestuur

Zoals u uit hun berichten in het novembernummer van KLEIO heeft kunnen opmaken zijn VGN-voorzitter Joke van der Leeuw-Roord en secretaris Hélène Budé-Janssens veel op reis voor Euroclio. Zij proberen internationale contacten te versterken en gezamenlijke conferenties en andere activiteiten te organiseren. Veel mensen hebben zich opgegeven voor de conferenties in Glasgow en in Vlaanderen. Een probleem hierbij is dat niet alle schoolleidingen inzien hoe nuttig zo'n vorm van nascholing is, al vindt hij plaats in werktijd. Het VGN-bestuur is van mening dat een schoolleiding hiervoor binnen redelijke grenzen toestemming moet geven!

Bestuurslid Frits Kat was in de herfstvakantie in Warschau in het kader van zijn lidmaatschap voor de VGN van de Atlantische Onderwijscommissie. Er zal les- en studiemateriaal uit 'het Westen' vertaald worden in het Pools en er wordt gewerkt aan de productie van een gezamenlijke publicatie over de Koude Oorlog, waarin ook de visie van de Oostbloklanden destijds een ruime plaats zal krijgen.

Tweede fase

In januari 1994 zal de Stuurgroep Tweede Fase onder voorzitterschap van mw. Ginjaar-Maas een voorlopig rapport uitbrengen. We hopen dat er dan iets concreets op tafel ligt waarop we kunnen reageren. Mw. Ginjaar zegt bij verschillende gelegenheden wel van alles, zoals ook in de vorige Kleiokrante stond, maar tastbare, en

dus te ondersteunen of te bestrijden, informatie is dat meestal niet. Het zijn wel vaak onrustbarende geluiden, bijvoorbeeld nu weer over de instelling van 'veldadviseurs' die los zouden moeten staan van de vakverenigingen. Het bestuur staat voorlopig kritisch tegenover dit idee.

Een voorlichtingspakket over het schoolvak Geschiedenis en Staatsinrichting werd in dit kader toegezonden aan CDA-kamerlid Hermes.

Startersconferentie

De tweede startersconferentie zit er weer op. Het was een succes en haalde zelfs de pers. Een NRC-journalist besteedde er aandacht aan in de onderwijsbijlage. Op de studiedag van het bestuur, begin november, werd dan ook besloten de startersconferentie een vaste plaats te geven in het jaarprogramma. Meer publiciteit vooraf om een groter aantal deelnemers te krijgen, lijkt echter wel gewenst.

Kaartenactie

Bestuurs-PR-man Marko Otten lanceerde het idee om kaarten te laten drukken met onze VGN-affiche 'Er zit toekomst in het verleden' en deze toe te sturen aan relaties in binnen- en buitenland. We hebben dit onmiddellijk gedaan en zullen als u dit leest uren adressen hebben zitten schrijven.

Wij wensen alle VGN-leden en KLEIO-lezers prettige feestdagen, een goede kerstvakantie en een goed 1994.

Tineke Perdeck-Schimmel

Commissie Basisvorming

Geschiedenis, TVS en basisvorming

Het zwarte koffertje met suggesties voor Toepassing Vaardigheden en Samenhang in de basisvorming is door het Proces Management Basisvorming aan elke school toegezonden.

Het VGN-bestuur verzocht onze commissie de inhoud van commentaar te voorzien. In plaats daarvan formuleren wij liever punten van zorg.

1. De plaats van kennis binnen TVS: o.i. is kennis een voorwaarde om TVS te kunnen toepassen.
2. De TVS-terminologie (herkenbaarheid, actualiserend etcetera) werkt verwarrend: eenduidige begrippen zijn in deze van belang.
3. De kerndoelen voor geschiedenis laten de chronologie los. TVS wil in het heden starten en vervolgens terugkoppelen naar het verleden. Betekent dit een volledige breuk met de huidige onderwijspraktijk?
4. TVS vraagt samenhang en samenwerking tussen bepaalde vakken. Integratie kan uren opleveren, maar kan ook uren kosten. Schoolleiding en secties kunnen andere redenen hebben om samenhang en samenwerking tussen vakken te bevorderen.
5. In hoeverre schept TVS verplichtingen in activiteit en tijd voor de docent en wat is de bevoegdheid in deze van de inspectie?
6. Wat is het verband tussen TVS en toetsing?
7. Toepassing van TVS vraagt om praktijkgerichte regionale

Commissie Mavo/Vbo

Tot onze grote schrik hoorden wij eind november dat onze collega en ons mede-commissielid Tom Kampen plotseling was overleden. We hadden hem, kort daarvoor, tijdens de vergadering van de commissie nog gezien. Het bericht overviel ons volledig.

Tom heeft de afgelopen jaren, vanaf het moment dat de commissie Mavo/Vbo met een nieuwe bezetting ging werken, deel uitgemaakt van onze commissie. Hij heeft daarin veel werk verricht. Hij was bijvoorbeeld lid van de stofomschrijvingscommissie van het examenonderwerp 'Duitsland' dat in 1994 en 1995 op het programma staat en behartigde daar de Mavo-belangen.

Wij wensen zijn vrouw en familie veel sterkte toe.

Gerard Twickler
Jopie Daalman
Peter Stuart
Jan de Vries
Ron Hendriks

- cursussen waarin aandacht besteed wordt aan vaardigheidstrainingen.
8. Hoe is de samenwerking, coördinatie tussen PMB, docenten, uitgeverijen, lerarenopleidingen en pedagogische centra?

Tot zover problemen die wij signaleren. We komen er later op terug.

NIAM

Leskoffers over communicatie en media

Al weer even geleden stelde het NIAM een lespakket samen over de nieuwsvoorziening door het ANP. Het is nu voor Havo en Vwo herdrukt en tevens is een versie gemaakt voor Vbo/Mavo.

**De jaarvergadering van de VGN in 1994 zal plaatsvinden in Utrecht
in de Jaarbeurs op 19 maart 1994.**

**De agenda en de jaarstukken worden afgedrukt in het bestuurskatern in het eerste
nummer van KLEIO van het volgend jaar.**

Het lespakket bestaat uit een videoband, een uitgebreide docentenhandleiding, 25 sets werkvellen over massacommunicatie en een set werkvellen over dagbladen van de Stichting Krant in de Klas. Aan de orde komen zaken als massacommunicatie, communicatiemiddelen, nieuws in historisch perspectief, oorlogsverslaggeving en objectiviteit.

Met dit materiaal is gemakkelijk in korte tijd een reeks van enkele lessen geschiedenis of maatschappijleer samen te stellen.

De leskoffers kosten f45,- excl. BTW en verzendkosten.
Voor meer informatie en bestellingen:
NIAM projectontwikkeling,
Postbus 97734, 2509 GC Den Haag.
Tel. 070-3149594.

Europa Centrum

Junior Team Europa

In september j.l. is weer een juniorteam aan het werk gegaan om leerlingen te informeren over de Europese integratie. Vorig jaar hebben 125 scholen een beroep gedaan op deze vorm van voorlichting over werken en studeren in Europa, de economie (EMU) of de historische ontwikkeling tot een verenigd Europa. De jongeren die u in de klas haalt spreken vaak vanuit hun eigen ervaringen en dat kwam goed over.

De leden van het juniorteam komen kosteloos naar uw school. Voor vragen en reserveringen kunt u terecht bij:
Stichting Europa Centrum,
Alexanderstraat 2,
2514 JL Den Haag.
Tel. 070-3602273.

teleac

Op zoek naar Toetanchamon

Natuurlijk weet u alles al van Toetanchamon, staan de boekhandels vol met informatieve werken over deze farao, zijn graf en de Egyptische cultuur in het algemeen en begint nog steeds ieder boek voor de brugklas met Egypte.

Dat neemt niet weg dat aan de ene kant het thema voor een brugklasser nieuw is en aan de andere kant door verder archeologisch onderzoek telkens nieuwe perspectieven biedt. Daarom dit bericht over een nieuwe TELEAC-cursus, die op 2 januari begint. Het is een productie van de BBC. U krijgt informatie over Howard Carter en het vinden van het graf, 'de vloek' van de farao en over de invloed die de vondst gehad heeft op kunst en reclame en de grote belangstelling, die men daarna voor Egypte gekregen heeft.

Het boek bij de serie moet u in de boekhandel maar eens bekijken; uit de beschrijving lijkt het voor leerlingen niet zo geschikt. Voor de schoolbibliotheek bestaat er een grote hoeveelheid beter aan leerlingen aangepaste literatuur.

De uitzendtijden zijn: wekelijks op zondagavond van 22.45-23.35 uur op TV 2, van 2 t/m 30 januari.

De opkomst en ondergang van het Mongoolse Keizerrijk Van Djenghis Khan tot Koebilai Khan

Een tweede interessante serie die Teteac uitzendt gaat over de 'gouden eeuw' van de Mongolen, die 'uit het niets' plotseling opdoken in Europa en daar dood en verderf zaaiden. Wie waren deze Mongolen, voor ons 'de ruiters van de duivel', maar ook de roemruchte voorouders van de huidige Mongolen, die, nu de USSR uiteen is gevallen, steeds meer belangstelling hebben voor dit deel van hun verleden.

In vier TV-programma's wordt de geschiedenis verteld, van de grondlegger van de Mongoolse heerschappij Djenghis Khan, zijn opvolgers die wegen aanlegden en maatregelen namen om de communicatie in hun uitgestrekte gebieden te verbeteren, tot de laatste grote Khan, Koebilai, die westerlingen uitnodigde naar zijn hof. Zo kwam daar ook Marco Polo, die onder de indruk was van - naar zijn zeggen - 'het grootste commerciële centrum van de wereld'.

De serie is een co-productie van NHK Japan en de Engelse BBC. Hij wordt uitgezonden op zondagavond vanaf 6 februari van 22.45 tot 23.30 uur. Bij de serie hoort een rijk geïllustreerd boek over de tijd van de grote khans, prijs f59,-. Het is te bestellen bij Teleac (postgiro 544232 o.v.v. de titel van de serie) en bij de boekhandel.

Gewina

De toga om de wetenschap

Onlangs verscheen een themanummer van *Gewina*, tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek, gewijd aan ontwikkelingen in het hoger onderwijs in België en Nederland van 1850 tot 1940. In de bundel komen onder andere aan de orde: de opmars van de natuurwetenschappen aan de universiteiten in de tweede helft van de negentiende eeuw, differentiëring en specialisatie in de medische wetenschap, de uitbouw van laboratoria en instituten, professionalisering van de natuurwetenschappen en de opkomst van de ingenieursopleiding.

Twee artikelen zijn gewijd aan 'de vrouw' in deze regionen van de wetenschap. Hilary Marland, verbonden aan het Instituut voor Medische Geschiedenis van de Erasmus Universiteit Rotterdam gaat in op de carrière van de tweede generatie vrouwelijke artsen (na 1900) in vergelijking met de eerste generatie van Aletta Jacobs, Catherine van Tussenbroek; Cornelia de Lange, en Marta Kirejczyk van de Faculteit Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Twente behandelt de studie en beroepsmogelijkheden van vrouwen, die rond de eeuwwisseling 'exact' kozen.

Verder bevat dit nummer enkele boekbesprekingen.

Het themanummer kost f19,50 en is te bestellen bij Erasmus Publishing, Mathenesserlaan 332, 3021 HZ Rotterdam. Tel. 010-4777484.

Instituut voor Didactiek en Onderwijspraktijk

Voorbeeld-lesmateriaal bij de examenonderwerpen 1994

In het kader van het centraal eind-examenonderwerp 'Nederland naar een modern-industriële samenleving, 1948-1973' en 'De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland, 1871-1990', heeft Janneke Riksen namens het Instituut voor Didactiek en Onderwijspraktijk VU en de Christelijke Hogeschool Windesheim lespakketten ontwikkeld. Dit voorbeeld-lesmateriaal werd gepresenteerd aan cursisten bij de vakdidactische nascholingscursussen. Deze sets zijn ook buiten de cursussen beschikbaar. Het materiaal is geschikt voor MAVO, HAVO en VWO.

'Nederland op weg naar een modern-industriële samenleving, 1948-1973'

Het pakket bevat:

- leerlingenmateriaal bestaande uit te kopiëren lessen
- docentmateriaal
- antwoorden
- twee overheadtransparanten
- een audiocassette met geluidsfragmenten.

Prijs inc. verzendkosten: f 28,50.

'De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland, 1871-1990'

Het pakket bevat:

- leerlingenmateriaal
- docentmateriaal
- antwoorden
- twee overheadtransparanten
- een audiocassette met geluidsfragmenten, toespraken, etc.

Prijs inc. verzendkosten: f 32,50.

Het materiaal is telefonisch te bestellen bij het IDO/VU, Helma Szarzynski, tel. 020 - 548 7316, of door het betreffende (totaal) bedrag over te maken op postgiro 4894587 t.n.v. IDO/VU, o.v.v. de titel(s).

Mens aan boord

op zee in de 17de en 18de eeuw

te zien
tot 1996

MARITIEM MUSEUM ROTTERDAM

Maritiem Museum Prins Hendrik

'Mens aan boord' Op zee in de 17e en 18e eeuw

Eind november is in het Maritiem Museum in Rotterdam een semi-permanente tentoonstelling geopend, die een beeld geeft van de Nederlandse zeilvaart in de tijd van de Republiek. Hij is te bezoeken tot medio 1996.

De tentoonstelling is verdeeld in thema's: 'Zeemanswegwijzer', over navigatie-instrumenten en zeekaarten; 'Om de noord en om de zuid', over de eerste reizen van Nederlanders naar Indië en de scheepsjournalen die zij achter lieten; 'Een schip vol' over stouwen van schepen, tuigage en zeeliedenverblijven; 'Kommer en kwel', over de gevaren op zee en mouterij; 'Van scheepsjongen tot admiraal', over rangen en standen aan boord; 'Voor ziel en lichaam', over medische en geestelijke verzorging aan boord; en 'Opgedoken', vondsten als historische bron - in dit

geval die uit het VOC-schip 't Vliegent Hart.

Juist vanwege de lange looptijd van de tentoonstelling heeft de educatieve dienst bijbehorend materiaal voor leerlingen ontwikkeld. Er zijn lespakketten verkrijgbaar voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs en voor klas 1 en 2 van het VO. Dit laatste pakket speelt in op de net ingevoerde basisvorming: leerlingen doen zelfstandig onderzoek en verwerken de opgedane kennis. Het lesmateriaal sluit aan bij de stof die gewoonlijk in de tweede klas in de geschiedenisles aan de orde komt.

Het lespakket bestaat uit:

- * materiaal voor de leraar om een voorbereidende les samen te stellen (informatieblad, literatuurlijst, wenken voor museumbezoek, uitleenreplica's);
- * opdrachtentocht voor leerlingen te gebruiken tijdens het museumbezoek;
- * leskist om na het bezoek in de klas de zaak verder uit te diepen. De leskist bevat van alles, replica's, foto's, een videoband *Nova Zembla* en verder aansluitend op de thema's van de tentoonstelling kant en klare lessen bijvoorbeeld over het gebruik van bronnen naar aanleiding van het scheepsjournaal van Gerrit de Veer over het ver-

blijf op *Nova Zembla*, over voeding hygiëne en ziekte o.a. aan de hand van VOC-reglementen en er is ook een knutselles - het maken van een Jacobsstaf.

Zo op het eerste oog bevat de leskist heel wat aardige vondsten.

Misschien heeft u in de vakantie tijd om te kijken of deze tentoonstelling iets is voor uw leerlingen.

De onderwijsservice in open wo. t/m vr. 12-16 uur.

Het museum is open van 10 tot 17 uur (di. t/m za.), zon- en feestdagen 11 tot 17 uur. Op Nieuwjaarsdag gesloten.

GRATIS AF TE HALEN!

Voor een VGN-lid in de regio Utrecht of Oost-Groningen:

- jaargangen KLEIO 1971 t/m 1989

- jaargangen Spiegel Historiaal 1968 t/m 1976
Tel. 030-310351.

VACATURE

De CEVO - Centrale Commissie Vaststelling Opgaven - zoekt docenten die belangstelling hebben voor het lidmaatschap van de ACD - Advies Commissie Docenten - voor geschiedenis en staatsinrichting.

Met ingang van 1 augustus 1994 worden docenten gevraagd voor VBO, MAVO, HAVO en VWO. Het is de bedoeling dat u meewerkt aan de productie van opgaven voor het Centraal Examen.

Opleiding en ervaring

Hoofdbetrekking in het betreffende schooltype en enige jaren recente ervaring met examenklassen zijn vereist. Het op de hoogte zijn van de ontwikkelingen op examengebied is gewenst. Van gegadigden wordt verwacht dat zij in staat zijn in teamverband te werken, dat zij een gedegen vak kennis bezitten en dat zij creatief zijn op het gebied van het ontwerpen van opgaven.

Een (co)auteurschap van een onderwijsmethode is niet verenigbaar met het lidmaatschap van een ACD.

Vergoeding

ACD-leden ontvangen een vergoeding die overeenkomt met 6/40 van een volledige weektaak, reiskosten worden vergoed.

Werkwijze

ACD-leden ontwerpen opgaven; conceptopgaven worden eenmaal per 2 à 3 weken op een vaste dag in de week besproken. De vergaderingen vinden plaats op het CITO in Arnhem.

Schriftelijke sollicitaties moeten voor 27 december in het bezit zijn van het secretariaat van de CEVO, Postbus 7107, 2701 AC Zoetermeer, met opgave van schooltype, hoofdbetrekking, ervaring met examenklassen en opgavenconstruatie.

In januari zullen met een aantal kandidaten gesprekken gevoerd worden.

ISTANBUL STADREIS

R. v.d. Graven studeerde geschiedenis en filosofie in Nijmegen en schreef diverse boeken en artikelen over Turkije.

Onder zijn deskundige en enthousiaste begeleiding wandelt u in een kleine groep zeven dagen lang door Istanbul, de fascinerende metropool, waarover hij een aparte gids publiceerde. Natuurlijk bekijken we uitvoerig de highlights, maar we bezoeken ook plekken waar toeristen normaal niet komen, zoals de oude Griekse en joodse volkswijken aan de Gouden Hoorn, de dorpjes aan de Bosporus, de 19e eeuwse wijken, de kerkhoven en de landelijke plekken. Natuurlijk maken we een boottocht over de Bosporus en ook een bezoek aan een Turks badhuis mag u zich niet laten ontgaan. 's Avonds is er gelegenheid tot dineren in karakteristieke Istanbulse restaurants.

U verblijft in een uitstekend drie-sterren hotel, in het hartje van het oude centrum, op 5 minuten loopafstand van de Blauwe Moskee.

Reissom f1395,- (tot 5 maart), anders f1465,-.

Bij de prijs is inbegrepen:

- de vlucht Amsterdam-Istanbul v.v.
- logies en ontbijt
- entreegelden
- het vervoer ter plaatse
- informatiepakket (plattegrond, artikelen)

Meld u zich in verband met de beperkte groepsgrootte tijdig aan!

Voor meer informatie en een brochure belt u: 053-324675 (ook buiten kantooruren).

In het volgende nummer vindt u meer informatie over een West en een Zwarte Zee/Cappadocië rondreis. Aankondigingen hierover vindt u ook in de Volkskrant onder de rubriek 'Turkije'.

Als u met een groep docenten, of uw klas, een reis naar Turkije wilt maken, dan kunt u altijd bellen voor een voorlichtingsavond of een op maat gemaakte reis.

Nascholing

Europees Platform

Nascholing in Berlijn

Het Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs organiseert samen met de 'Europäische Akademie' in Berlijn twee seminars over 'het herenigde Duitsland in Europa'.

Op: 28 februari t/m 5 maart en 7 t/m 12 maart.

Deze seminars zijn bestemd voor docenten geschiedenis, maatschappijleer, aardrijkskunde en economie aan een avo-school (vbo, mavo, havo en vwo). Het programma bestaat uit lezingen, excursies en een schoolbezoek.

Het doel is Nederlandse leerkrachten een beeld te geven van de huidige situatie in Duitsland, met aandacht voor de lespraktijk.

De voertaal is overwegend Engels.

Deelnemers ontvangen een Plato-beurs, waardoor de eigen bijdrage beperkt kan blijven tot f 100,- (voor de reis, de cursus en verblijf op basis van vol pension in tweepersoonskamers).

Opgave: schriftelijk bij het Europees Platform, vóór 15 januari 1994, met zeer korte vermelding van de reden van uw belangstelling, uw vak, de naam van uw school, de omvang van uw betrekking en uw aantal dienstjaren. Een eventuele selectie berust op die criteria, samen met de datum van binnenkomst. Vóór 1 februari krijgt u uitsluitel.

Verder zijn er seminars later in het jaar over aanverwante onderwerpen, maar gericht op internationale groepen (startdata: 4 april, 23 mei, 18 juli, 3 oktober en 14 november).

Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs
Nassauplein 8
1815 GM Alkmaar.
Fax: 072-151221/Tel: 072-118502).

Hier kunt u ook schriftelijk informatie aanvragen over het Plato-programma in het algemeen.

Zeit|worte

Multimediale tentoonstelling

De afstudeerrichting Duitsland-studies organiseert in samenwerking met het Goethe-Institut Amsterdam van 10 t/m 23 januari in Groningen in de A-Kerk aan het A-Kerkhof deze tentoonstelling over de 40-jarige geschiedenis van de Bondsrepubliek Duitsland.

De Deutsche Schule doet datzelfde vanaf 23 januari in Den Haag. Van Bleiswijkstraat 125, 2582 LB Den Haag.

De tentoonstelling is toegankelijk voor alle geïnteresseerden, maar is vooral voor leraren en leerlingen geschiedenis van belang. De tentoonstelling beslaat de tijd tussen 1933 en 1990 vanuit het perspectief van West-Duitsland. Na een inleiding in de geschiedenis van het nationaal-socialisme en de Tweede Wereldoorlog wordt de democratische wederopbouw van West-Duitsland door de geallieerden belicht. Andere thema's zijn onder meer de westduitse integratie in Europa, de buitenlandse en de economische politiek, de rol van de vrouw, subculturen van de jeugd, de studentententoonstelling van 1968, de milieudiscussie en de deling van Duitsland tot en met de hereniging in 1990.

Er is informatiemateriaal beschikbaar om de leerlingen voor te bereiden en achteraf het bezoek te evalueren. Alle leerlingen krijgen een informatiebundel met teksten en foto's. Ter plaatse, maar ook in de klas, kan een bijbehorende video worden bekeken (45 min.). Deze is te bestellen bij het Goethe-Institut Amsterdam, tel. 020-6230421, dr. R.Goll.

Voor beide locaties wordt u verzocht van te voren contact op te nemen met de organisatie.

Groningen: Secretariaat Instituut voor Geschiedenis, tel. 050-635994 (Dhr. V. van Benthem), fax 050-637253.

Den Haag: tel. 070-3549454 (Dhr. Trautmann), fax 070-3502959.

Studiedag Atlas van Stolk

'Openbaring en bedrog' De afbeelding als historische bron in de Lage Landen

Op 17 maart 1994 wordt in de Burgerzaal van het Rotterdamse Stadhuis aan de Coolingsingel een studiedag gehouden over de problemen waarmee men te maken krijgt bij het gebruik van prenten als historische bron. De dag is niet specifiek voor leraren, maar voor alle geïnteresseerden in dit onderwerp. Aan de andere kant kunt u er met het oog op lessen over onderwerpen uit de 'vaderlandse geschiedenis' veel aan hebben.

Er worden lezingen gehouden door: Prof.dr J. Bank, 'De monarchie in bewegende beelden';

Prof.dr. R. Scheller, 'Identiteitsbesef en loyaliteitsgevoel';

Prof. B. Kempers, 'De leeuw en het monster';

Prof. E. de Jongh, 'Beeldmanipulatie in de 17e eeuw';

Dr. F. Grijzenhout, 'Politieke grafiek' en Dr. N. van Sas, 'Eigen en vreemd rondom 1800'.

Dagvoorzitter is prof.dr. A. Bevers van de Erasmusuniversiteit.

De kosten bedragen f35,- inclusief lunch en informatiepakket. Maak dit over op postgiro 391924 t.n.v.

Historisch Museum Rotterdam o.v.v. 'studiedag'.

Atlantische Onderwijs Commissie

Duitsland na 1989

Op 4 februari 1994 organiseert deze commissie haar jaarlijkse conferentie in het Muziekcentrum Vredenburg te Utrecht. Sprekers zijn onder meer: M.C.Brands, R. Meines, P. Meyer Viol en K. Citron. Het programma vangt aan om 9.30 uur. Kosten: f 15,-.

Geïnteresseerd?

Bel 070 - 3645711/3639495.

U krijgt dan een uitnodiging toegestuurd.

Anno

Want geschiedenis is leuk!

Geschiedenis is leuk!

Het nut van het vak geschiedenis is vaak voor kinderen onduidelijk. De maatschappelijke relevantie ervan zal een twaalfjarige niet meteen opvallen. Het plezier dat leerlingen toch vaak hebben in het vak komt voort uit nieuwsgierigheid.

Geschiedenis staat op zichzelf en moet de nieuwsgierigheid opwekken. Deze moderne visie op ons vak is in ANNO nadrukkelijk aanwezig. De onderwerpen zijn zo gekozen dat de leerlingen kunnen zien dat ontwikkelingen in alle delen van hun wereld wortels hebben in het verleden.

Actueel

Het verleden is zichtbaar in ANNO. Tekst en illustraties laten zien wat van het verleden bewaard is gebleven. Structuren zijn vaak erg abstract, maar veel zaken uit het verleden zijn duidelijker zichtbaar: monumenten, organisaties, opinies e.d. Elk hoofdstuk in ANNO wordt daarom afgesloten met 'Actueel'. Daarin gaan we na wat van de behandelde periode in onze eigen samenleving nog is terug te vinden.

Basisvorming

De methode is speciaal voor de basisvorming ontwikkeld. ANNO behandelt alle kerndoelen en gebruikt een deel van de vrije ruimte voor 'de Oudheid'.

Er zijn veel differentiatiemogelijkheden en de verschillende vaardigheden en werkvormen krijgen vooral in het werkboek de aandacht. Ondanks deze diversiteit is ANNO een overzichtelijk opgebouwde methode.

Uitvoering

ANNO is een full-colormethode, gebonden met een harde kaft. Naast het tekstboek zijn er diverse werkboekjes leverbaar voor de verschillende onderwijstypen. Terwijl tekstboek deel 1 voor zowel mavo, havo als vwo geschikt is, verschijnt vanaf deel 2 een apart boek voor mavo-leerlingen.

Nu ook voor vbo en ivbo!

Vanaf 1994 kunt u ook gaan werken met ANNO voor vbo en ivbo. Deze tekst/werkboeken zijn speciaal ontwikkeld voor genoemde schooltypen en sluiten de basisvorming in 2 jaar af.

Oordeel zelf en vraag een presentexemplaar aan bij Uitgeverij Educatief. Let daarbij ook op de prijs/kwaliteitverhouding. U zult zien dat een mooie, vakinhoudelijk verantwoorde methode echt niet duur hoeft te zijn!

WIJ ZIJN VERHUISD!

*Uitgeverij Educatief
Papelaan 154
2254 AJ VOORSCHOTEN
071-616416*

1 E LEERJAAR	2 E LEERJAAR	3 E LEERJAAR
tekst/werkboek deel 1 VBO ISBN 90-6898-783-6	tekst/werkboek deel 2 VBO ISBN 90-6898-786-0	tekstboek deel 3 MAVO ISBN 90-6898-696-1
tekst/werkboek deel 1 IVBO ISBN 90-6898-782-8	tekst/werkboek deel 2 IVBO ISBN 90-6898-785-2	werkboek deel 3 MAVO ISBN 90-6898-698-8
tekstboek deel 1 M/H/V ISBN 90-6898-667-8	tekstboek deel 2 MAVO ISBN 90-6898-692-9	tekstboek deel 3 HAVO/VWO ISBN 90-6898-697-X
werkboek deel 1 MAVO ISBN 90-6898-536-1	werkboek deel 2 MAVO ISBN 90-6898-694-5	werkboek deel 3 HAVO/VWO ISBN 90-6898-699-6
werkboek deel 1 M/H/V ISBN 90-6898-530-2	tekstboek deel 2 HAVO/VWO ISBN 90-6898-693-7	
	werkboek deel 2 HAVO/VWO ISBN 90-6898-695-3	